

Nebojša JOVANOVIĆ

PREGLED ISTORIJE BEOGRADSKIH JEVREJA DO STICANJA GRAĐANSKE RAVNOPRAVNOSTI

I

PRVI sigurniji podatak o prisustvu Jevreja u Beogradu potiče iz sredine X veka,¹ mada se u verskoj tradiciji beogradskih Jevreja održava uverenje da tu žive od »prastarih vremena«.² Za vreme XIII i XIV veka, već je jasno da imaju etničku koloniju koja stoji u živim trgovačkim vezama sa susednicima u Dubrovniku, Mlecima, Ankoni i Ugarskoj. Stoga je veoma verovatno da su tada imali i organizovanu verolspovednu opštinu.³ Poreklo im je najpre bi se reklo, iz većih trgovačkih centara u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, iz Grčke i Bugarske, gde su od davnina imali sređene verske institucije. Smemo pretpostaviti i da su pre velikog progona iz srednje Evrope, naročito Ugarske, krajem XIV veka dolazeći odatle, povećavali brojno beogradsku koloniju.⁴ Sredinom XV veka, veliki talas Jevreja iz Nemačke i Ugarske hrli u Solun i Carigrad jer im je u Turskoj kojoj nedostaju trgovci i zanatlije obećana građanska sloboda.⁵ Odatle su mnogi, praćeni osmanlijsku invaziju, ponovo došli do Beograda i tu ostali.

Turska je, takođe, po pozivu Bajazita II na prelazu iz XV u XVI vek doživljavala ogroman priliv sefardskih Jevreja koji su 1492. godine masovno proterani iz katoličke Španije. Nakon stogodišnjeg uskraćivanja prava, nasilnog pokrštavanja i terora inkvizicije, iz zemlje u kojoj su im za vreme Arapa »tekli med i mleko«, a »Sunce nije zalazilo«, oko trista hiljada Jevreja je odlukom kraljevskog para Ferdinand i Izabele proterano za nepunih mesec dana. Sultan Bajazit II je, nasuprot njima, smatrao da je njegova zemlja dolaskom Jevreja »obogaćena najvrednijim elementima«.⁶ Svakako je imao u vidu njihovo iskustvo u prekomorskim trgovačkim vezama, proizvodnji baruta, upotrebi vatrenog oružja, zanatima i još u mnogo čemu. Dozvolio im je slobodno naseljavanje »gde god žele«.

¹ Preписка kordovskog rabina Hladaja Ibn Sapruta sa hazarskim kaganom Josifom XI iz 950. godine pominje Beograd i Jevreje u njemu, I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, 2—3.

² Tj. pre Kelta i možda za vreme postojanja jevrejske države jer im je tada ova tvrđava bila poznata: namerno, beogradski Jevreji čitaju u sinagogi knjigu o Estiri i drugog dana Purima, što prema Mišni čini stanovništvo samo onih tvrđava koje su postojale u vreme jevrejske države. »... Nije verovatno da su sa tim običajem počeli tek u nekom docnijem dobu, kada je, po propisu Mišne (običaj) vezan za stalnu tradiciju«, zaključuje Šlang na 1—2 str. svoje knjige *Jevreji u Beogradu*.

³ *Isto*, 3—4.

⁴ *Isto*, 14.

⁵ Ova događaja poznat je kao »Sarfatijev proglaš«, tj. poziv solunskog rabina Sarfatija svojoj braći u Evropi; I. Šlang, *nav. delo*, 15—16.

⁶ *Isto*, 15—16.

Za kratko vreme, svi važniji trgovački gradovi u Carstvu, naročito Solun i Carigrad, postali su krcati Sefardima koji su kulturno dominirali nad zatečenim sunarodnicima. Obrazovali su svugde zasebne verske opštine i brižljivo čuvali španski jezik,⁷ donete običaje i obrede. Znatno brojniji od starosedelaca Jevreja uspeli su da i njima nametnu svoj jezik, pretope ih i izjednače sa sobom tako da im se za svega nekoliko decenija utro svaki trag.⁸

Po prelasku Beograda u turske ruke 1521. godine treba tražiti i početke doseljavanja španskih Jevreja u njega. Verovatno se to dogodilo odmah u prvoj polovini XVI veka, ali o tome nema podataka. Za sarajevske Sefarde se, recimo, zna već 1541, a beogradski se naziru u podacima tek iz 1567. i 1573. godine.⁹ S obzirom na to da se tada pominju više veroispovednih opština i tri sinagoge izgleda da »Španci« u Beogradu nisu odmah, ili bar lako, uspostavili svoju dominaciju. No bez obzira na to, svi oni su pod zaštitom sultanovih upravnika Beograda počeli poslovno i kulturno da cvetaju, a naučni i književni napredak u XVII veku bio je najbolje oličen u delima trojice rabina: Jude Lerme, Simhe Ben Geršona Hakoena i Josifa Almozlina.¹⁰ U međuvremenu je, ne zna se tačno kada i zbog čega, njihovo savsko naselje premešteno sa druge strane bedema, blizu prostranije dunavske obale (tur. »jakiye«). Mogući razlog je velika kuga iz 1643. godine koja je u Beogradu pokosila mnoštvo stanovnika. Tada je veliki broj Jevreja i napustio Beograd. Ove pretpostavke nam donekle potvrđuje činjenica da su 1663. godine blizu Dunava, nedaleko od skele za Temišvar, imali samo jednu izgrađenu dvospratnu kuću ogromnih dimenzija u kojoj je stanovalo oko 800 ljudi. U okviru zgrade sa 103 sobe, 49 kuhinja i 27 podruma nalazila se i škola. Celu građevinu, neku vrstu »jevrejskog doma«, nazivali su sami »Abheham«,¹¹ a smisao njenog podizanja bio je verovatno u brzom rešavanju stambenog pitanja cele zajednice.

Tada je saobraćajni jezik među beogradskim Jevrejima već uveliko bio španski.¹² Bavili su se uglavnom trgovinom i bankarskim poslovima. Stalni progoni i zabrane posedovanja zemlje i bavljenja zemljoradnjom preorijentisali su njihov duh ka trgovini, sitnim zanatima i novčanom poslovanju. Među trgovcima bilo je izvoznika i uvoznika na veliko, sa partnerima u Dubrovniku, Ankoni, Sarajevu i u Austriji sve do Budima, ali je bilo i prolaznika koji su tragali za središtem svoje trgovačke mreže. U živopisnom etničkom i poslovnom prostoru beogradske varoši, oni ipak nisu važili za najjače i najveštije trgovce. Po jedinom duhovitom poređenju, poteklom iz tadašnjih trgovačkih krugova, po trgovačkoj prepredenosti »na prvo mesto dolazio je Jermenin, zatim đavo, pa Grč (ili Cincarin) i najposle Jevrejin«.¹³ S obzirom na to da su Dubrovčani, ekonomski najjači od ovih, bili izostavljeni moguće je da je ova šala poticala upravo od njih.

⁷ T. Đorđević »Jevreji u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša«, *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. XXXV, Beograd 1923, 202; Popović, *Beograd kroz vekove*, Beograd 1964, 79, kaže da je 1567. glavni rabin bio Avram Benjamin. Po Gerlahu, 1573. žive u Beogradu Italijanski, nemački i španski Jevreji.

⁸ I. Šlang, *nav. delo*, 26—43.

⁹ D. Popović, *nav. delo*, 75—80.

¹⁰ Isto, 79—81; I. Šlang, *nav. delo*, 43.

¹¹ D. Popović, *nav. delo*, 84.

¹² I. Šlang, *nav. delo*, 43—45.

¹³ D. Popović, *nav. delo*, 84.

Od zanatlija svih vrsta, među Jevrejima su se izdvajali krojači (»terzije«) koji su se za struku najbolje obučavali u Solunu. Ekonomski napredak, međutim, u gradu neizvesne budućnosti je često dolazio do velikih potresa, bilo od turske strane, bilo od strane kakvog osvajača. Najbogatiji su često mogli da se uvere da fermanti o ravnopravnosti ne znače ništa kad se skuplja novac za rat ili vrši rekvizicija namirnica, i najposle pod samovoljom nekih mesnih zapovednika sklonijem nju nemuslimanskog stanovništva i nepozvanom mešanju u nutrašnju administraciju i ustrojstvo Jevrejske opštine.¹⁴

Zahvaljujući zapisu Jichaka Almozlina, sina rabina Josifa, poznata nam je tragedija beogradskih Jevreja nakon austrijskog zauzimanja grada 1688. godine, kojom prilikom su bezmalo svi proterani u zarobljenički logor u Nikolsburg, u Moravskoj. Kada su se posle Karlovačkog mira 1699. godine preživeli vratili u Beograd, zatekli su porušene sinagoge i školu, oštećenu veliku zgradu i opštinu, ali je njih bilo toliko malo da zadugo nisu mogli ništa obnoviti.¹⁵

Prilikom ponovnog zauzeća grada 1717. godine, Austrijanci su u njemu zatekli svega 47 jevrejskih porodica (34 sefardske i 13 aškenaskih), »mahom sirotinje«, sa oko 250 duša.¹⁶ Ukupan broj stanovnika u varoši nije prelazio cifru od 5.000 liica. Posledice žestokih borbi oko Beograda, oštećenu tvrđavu i popaljenu varoš sa velikim brojem srušenih objekata, naročito džamija, nove vlasti su, shvatajući ovo zaposedanje kao konačno, pokušale da obnove po svom ukusu. Od tadašnjeg orijentalnog Beograda trebalo je da izraste naselje srednjoevropskog tipa. Najznačajnija i najpreča bila je rekonstrukcija tvrđave. Sama varoš je tzv. Evgenijevom linijom podeljena na Nemački (ili Dunavski) Beograd i Srpski (ili Savski) Beograd.¹⁷ Jevrejsko naselje pripalo je periferiji užeg ili nemačkog dela varoši čija se slika naglim doseljavanjem Nemaca i drugog katoličkog stanovništva, etnički najviše promenila. U takvoj sredini, pod udarom jezuitske netrpeljivosti, Jevreji nisu mogli baš sjajno proći. Rabin Šlang navodi da su se turski zapovednici pri predaji tvrđave, u ugovoru o kapitulaciji obazreli i na izvesna prava Jevreja koji ostaju kao svojih dotadašnjih štitenika, tj. turskih podanika.¹⁸ Otprilike da je sve trebalo da se svede na nepovredivost njihovih dobara, ali izgleda da ni to nije ispoštovano jer se veliki broj pretežavajućih španskih Jevreja naknadno i veoma brzo odselio. Zauzvrat se doselio izvestan broj nemačkih Jevreja, mahom iz Požuna, Manhajma i Praga,¹⁹ s tim što su i oni smešteni u jedan stari han (»Jenihan«) koji se graničio sa dvorištem »turskih« Jevreja. Tako se cela »Čifutana« sastojala od dve veće zgrade, Jenihana i Abhehama, sa ograničenim brojem stanovnika (»in restrictissimo numero«) od 18 porodica i jedne uzane trgovačke uličice. Austrijske vlasti su ih smatrale za »zlo koje se ne može iskoriniti, ali ga zato ne treba puštati da se razvije«. ²⁰ Za stanovanje u hanovima mo-

¹⁴ I. Šlang, *nav. delo*, 43—45.

¹⁵ Isto, 46—50; D. Popović, *nav. delo*, 80—81.

¹⁶ Isto, 51; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 81; Isti, *Beograd pre 200 godina*, Beograd 1935, 19.

¹⁷ D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 148; Isti, *Beograd pre 200 godina*, 19—34.

¹⁸ I. Šlang, *nav. delo*, 53; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 156—157; Isti, *Beograd pre 200 godina*, 27—29.

¹⁹ T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

²⁰ I. Šlang, *nav. delo*, 51; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 156—157; Isti, *Beograd pre 200 godina*, 27—29.

rali su plaćati državnu kiriju, a svi su morali imati stroge legitimacije i plaćati porez za toleranciju (*»Toleranzsteuer«*) kao *»škodljiva vrsta ljudi«* koja se bavi *»vuherskim«* poslovima.²¹ Sve molbe za dobijanje prava na nepokretnu imovinu i mesto za sinagogu odbijene su. Jedino im je dopušteno da imaju svoju kasapnicu, kakvu su uostalom zbog različitog načina ishrane imali i predstavnici ostalih etničkih grupa. Uz postojanje svih strogih odredaba i zabrana, Jevreji su ipak imali i jednu srećnu okolnost: najuticajniji čovek kod tadašnjeg upravnika Srbije, princa Aleksandra Virtemberškog, bio je njegov finansijski savetnik, izvesni Sampson Verthajmer Sis,²² inače Jevrein. Iako ograničenih mogućnosti, on je znatno olakšavao položaj svojih sunarodnika u Beogradu i uticao na to da se znatan broj odredaba protiv njih ne održava. To se ogleda najpre u činjenici da su, sa odobrenjima ili mimo njih, vremenom popravljene sinagoge te se u njima moglo bogoslužiti. Gledalo se kroz prste i na njihovo opšte bavljenje trgovinom i takmičenje sa Nuncima i Srbima. Bogatijim pojedincima omogućeno je nadmetanje u liferaciji robe, dobijanju zakupa monopolskih artikala i još nekih privilegija u industrijskim preduzećima. Braća Kepeš podigla su prvu pivaru u Beogradu, u koju su uložili 100.000 forinti, ali su usled velikih državnih nameta 1730. godine morali predati ključeve gradskoj upravi. Potom su Isak Kepeš i Isak Hiršl 1734. sazidali novu pivaru i uputili molbu Dvorskom komorskom veću u Beč za dozvolu za varenje i prodavanje piva. Zbog žalbe katoličkih građana Beograda, ova predstavka je ne samo odbijena nego je Jevrejima zabranjeno da se sem između sebe uopšte bave trgovinom. Jedino je grupa imućnijih i okretnijih trgovaca (Isak Mojzes, Jakov Frankl, Aron Hiršl i drugi) uspela da dobije monopol za pečenje rakije na šest godina po ceni od 14.000 forinti godišnje. Pošto su se ipak i nadalje raznim načinima svi bavili trgovinom, i to veoma spretno, uspeali su da produkciju alkohola i trgovinu žitom za ceo period potpuno zadrže u svojim rukama.²³

U to vreme je sasvim jasno da su imali dve veroispovedne opštine: sefardsku i aškenasku, sa rabinima Levijem i Morenom, s tim što je Levi izvesno vreme bio zajednički rabin.²⁴ Predstavljali su najpismeniji deo stanovništva Beograda koje je, pored znanja španskog i nemačkog, svoje molbe i žalbe austrijskoj vlasti često umelo da sastavlja na pravilnom srpskom jeziku i to čirličnim pismom! Pomenuti rabin Šlang²⁵ veruje da je u dvadesetdvo godišnjem periodu austrijskog gospodstva nad Beogradom došlo do prvog većeg zблиženja i simpatija između Srba i Jevreja. Mada su Srbi formalno bili u boljem položaju, ipak se i njima moralo smučiti organizovano naseljavanje katoličkog stanovništva, dovođenje biskupa u Beograd i misionarska nastojanja da se privede što više *»vernih duša«* jedino spasavajućoj katoličkoj crkvi, mnoštvo tuđih elemenata u posadi grada, koji su se isticali više od samih gospodara, i omalovažavanje srpskog naroda i pravoslavne vere.²⁶ Vredani i zapostavljeni, jedni na jedan, drugi na drugi način,

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ I. Šlang, *nav. delo*, 55—56.

²⁵ Isto, 57.

²⁶ Isto.

možda su prvi put osetili izvesnu bliskost i potrebu za uzajamnim pomaganjem (najviše novčanim) u nevolji, koja će kasnije doneti više rezultata, a s tim i lagano sumnjičavost i zahlađenje stava turskih poglavara prema Jevrejima kad se od 1739. godine budu vratili u Beograd.

Ovo se, ukoliko je tačno, moglo odnositi na veoma mali broj jevrejskih porodica jer se sastav njihove zajednice bitno izmenio ponovnim vraćanjem turske uprave. Aškenazi su, i stari i novodoseljeni, zajedno sa Austrijancima 1739. godine mahom napustili varoš. Sa njima je otišao i rabin Levi Jerušalmi, već prilično star, i primio se iste dužnosti u Temišvarskoj opštini. Zamenio ga je nakratko učenik Natan Gincburg. Ojačala je zauzvrat Sefardska opština brojnim doseljenicima iz Turske. Činilo se po svemu da u Beogradu sledi period blagodeti i trajnog mira za sve lojalne podanike Carstva. Iz Soluna je doputovao ugledni talmudista, besednik i teolog Šelomo Šalem da preuzme sefardski rabinat. Kasnije se proslavio kao pisac mnogih naučnih radova objavljenih u Amsterdamu, gde je paralelno do 1781. godine obavljao istu dužnost.²⁷ Znak porasta jevrejskog stanovništva u Beogradu sredinom XVIII veka, svakako je bilo i osnivanje prostranog sefardskog groblja na Paliluli.²⁸ Porast je uslovio da se uspostavi i življi trgovački saobraćaj sa Zemunom, što je mnoge Sefarde privuklo da se tamo i stalno nastane; za samo desetak godina bilo je u Zemunu već oko sto takvih porodica. Čifutana na Jaliji se, s druge strane, vidno povećavala izgradnjom novih kuća, nicanjem novih dućana, zanatskih radnji i zauzimanjem još nekoliko sokaka bliže Dorćolu.

Opšte prilike, međutim, nevidljive uhodanom svakodnevnom načinu življenja mirnog jevrejskog stanovništva, nezainteresovanog u osnovi za politička zbivanja, bile su bremenite novim nemirima. Austrijsko-turski rat 1788—1791. doneo je opet veliki talas migracija koji je zakačio i Jevrejsku mahalalu. Beograd je pune dve godine ponovo bio u vlasti Nemaca.²⁹ Materijalno stradali u svom kvartu od artiljerijske vatre prilikom Laudonove opsade grada u oktobru 1789. godine, mnogi Jevreji su pojurnili da naplate dugove od Turaka koji su se spremali da napuste tvrđavu i varoš. Ne samo da nisu uspeli nego su naveli ove da im poharaju i sve sakriveno blago po podrumima i jamama i tako se bolje obezbede za put. Pa ipak je veliki broj Sefarada krenuo za njima. Ostalima je takođe bilo dosta Beograda. Mnogi su krenuli preko Save i Dunava u sigurnije krajeve, prema Temišvaru, Pešti i Beču, zaustavljajući se i uz put osnivajući nove opštine. Neki su se i tada preselili samo do Zemuna. Najmanji deo se, bez obzira na okolnosti, ipak zadržao u nemirnom gradu. Prepoznavajući suštinu najnovijeg rata i težnje srpskih frajkoru koji su se svojski borili na strani Austrijanaca da zasvagda zbace turski jaram počeli su i sami materijalno potpomagati Srbe. To im se, naravno, kasnije osvetilo. Austrija je smenom vladara promenila svoj stav prema Istočnom pitanju i nakon dvogodišnjeg neodlučnog ratovanja povukla trupe iz Srbije, a Beograd ponovo prepustila Turcima. Mnoštvo Srba krenulo je u strahu za njima, ra-

²⁷ Isto, 58—59.

²⁸ To groblje se nije nalazilo na mestu današnjeg nego bliže centru, između današnjih ulica Dalmatinska i Jovana Cvijića, ZPA JIM.

²⁹ *Istorija naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1960, 1285—1296.

zočarano, napuštajući vekovno tle. Izvestan broj jevrejskih porodica (Farhi, Benvenisti, Almozlino, Albahari...) učinio je isto, nalazeći za zgodno da krajnji cilj svoga putovanja ne traži opet dalje od Zemuna. Smeštenim u vojnim komunitetima dozvoljeno im je da ostanu pod uslovom da sagrađe sebi kuće. Oni koji su u Beogradu sačekali Turke, bez obzira na to što su ovi sa sobom doveli i njihove sunarodnike, odmah su mogli da se uvere u veličinu njihovog besa. Sedam članova opštinske uprave i rabin Azriel Magriso, osumnjičeni za pomoć Srbima, bačeni su u tamnicu; pušteni su tek kroz nekoliko meseci, uz priličan otkup i uvećavanje svih članova zajednice u njihovu lojalnost; dok je manje srećni rabin umro ne dočekavši slobodu.³⁰

Posledice poslednjeg austrijsko-turskog rata imale su izuzetan značaj za buduće događaje. Razočarani srpski narod shvatio je kao konačnu istinu da slobodu posle vekovnog ropstva neće dočekati ni uz kakvu pomoć dobijenu sa strane. U takvom raspoloženju stvarani su preduslovi za početak srpske revolucije 1804. godine. Jevrejska mahala, kroz deceniju i po ponovo priviknuta na turske vlasti i uhodana u kolotečinu svakodnevnih poslovanja, dočekaće i te događaje prilično nespremna. Glavni razlog treba svakako tražiti u novom sastavu njenog stanovništva, sastavljenog uglavnom od Sefarada koji su se doselili za Turcima nakon poslednjeg rata.

Upad srpskih ustanika u beogradsku varoš, a potom i u tvrđavu decembra 1806. godine, najozbiljnije je zapretio opštem opstanku jevrejske zajednice na Jalliji. Svrstani po prostoj podeli na nehrišćane u planiranoj srpskoj prestonici suočili su se sa sasvim neizvesnom budućnošću. Nije čudo što su se dalekovidiji pojedinci još u septembru 1804. godine pobrinuli da svoje porodice prebace na sigurniju stranu, u Zemun, i time izbegnu život pod dugotrajnom opsadom, glad i strah od potpune propasti.³¹ Karakteristično je da je s njima izbegao i znatan broj Srba iz svog dela varoši; u molbi jednog od njih Zemunskom magistratu za primanje u carsko podaništvo stoji obrazloženje da ne želi da po ko zna koji put svu svoju imovinu stiče iz početka.³² Odatle su mnogi, i Jevreji i Srbi, trgujući vredeli ustanicima liferacijom oružja i municije preko Save. Nakon pada varoši, među dvestapedesetoricom izbrojanih izginulih branilaca pomnjen je i neutvrđen broj Jevreja. Pretpostavka je da je reč o imućnijim ljudima koji su pružili otpor mahom iz svojih kuća i dućana.³³ U izgređima i pljačkama koje su pratile završetak borbi, teško je stradala unutrašnjost sinagoge, po svoj prilici tada jedine u Beogradu.³⁴ Nešto docnije, po padu tvrđave, usledilo je rešavanje sudbine zatečenog stanovništva. U jedinom zapisu provlači se mišljenje da su Srbi bili kivni na Jevreje više »zbog varanja u trgovini, nego li zbog zakona (vere)« i da su ih zbog toga sinodalnim zaključkom proterali ne samo iz grada nego iz cele zemlje, a nakon toga da su se ovi razišli po Sremu i po Bosni.³⁵ S obzirom na to da

³⁰ Isto; I. Šlang, *nav. delo*, 62—64; D. Popović *Beograd kroz vekove*, 306.

³¹ D. Popović, *nav. delo*, 315; I. Šlang, *nav. delo*, 65; T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

³² Isto; I. Šlang, *nav. delo*, 66.

³³ T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

³⁴ D. Popović, *nav. delo*, 315.

³⁵ Isto, 315—316.

sü pre toga zajedno s Turcima bili podvrgnuti nasilnom pokrštavanju, istina je, reklo bi se, negde u sredini. Izvestan broj ih je tom prilikom zaista prešao u pravoslavlje i na taj način privremeno ili za stalno obezbedio nesmetan boravak u Beogradu. Sa Turcima se mnogo oštrije postupilo, jer su mnoge bundžije bile namestu posećene. Jevreji su se, pak, sa starim imenima susretali u varoši i tokom 1807—1808. godine. Doduše, bila je reč o porodicama koje su se iseljavale u Zemun. Posle toga su predstavljali pravu retkost u Karađorđevom Beogradu.³⁶

Tek nakon drugog ustanka (1815) i stvaranja poluautonomne Srbije Miloša Obrenovića, Jevrejska mahala je ponovo oživela brojnim doseljenicima iz Sofije, Bitolja, Bukurešta, Rusije i povratnicima iz progonstva. Među njima se našao i priličan broj Zemunaca, iako su tamo u međuvremenu osnovali novu Sefardsku opštinu i stekli dobre uslove za život. Neki od njih, povučeni nostalgijom, usudili su se da se vrate nekoliko godina ranije po slomu prvog ustanka (1813), kada su varoš opet preplavili Turci i kad se u tvrđavu vratio vezir, upravnik pašaluka. U svojoj opusteloj mahali, sa porušenim domovima, ispražnjenim dućanima i poharanom sinagogom zatekli su rabina Hajima Davida Pintu, Sarajliju, koji je i pored zlih prilika vršio dužnost predsednika opštine. Njegov prethodnik Izrailj behor Hajim izmakao je pred Turcima jer se iskompromitovao prijateljstvom sa Srbima.³⁷ Sada kada je svinepog vezira Skopljaka zamenio staloženi starac Marašli Ali-paša, koji je sa srpskim poglavarom Milošem Obrenovićem ugovorio neku vrstu dvojne (srpsko-turske) uprave, opravdano se činilo da su postavljene dobre osnove za dugotrajno mirno stanje u Beogradskom pašaluku.³⁸

Od 1813. godine, kada je vraćena puna turska uprava, postojali su u Beogradu mnogi Jevreji, pridošli s Turcima i zaposleni u državnoj službi kao administrativni činovnici; na tim mestima ostali su do 1824, kad su u smislu proširivanja srpskih prava zamenjeni hrišćanima i priključeni običnom jevrejskom stanovništvu.³⁹ Takođe posle 1813, a naročito od 1815. godine, Jevreji su se nalazili u još nekim varošima Srbije (Šabac, Smederevo, Požarevac. . .) gde su živeli do početka prvog ustanka. Kao što su tada bili lojalni turski podanici, tako su se i od 1815. prilagodavali novim prilikama. Trudili su se da u političkim događajima ne uzimaju nikakvog učešća i da se uvek drže one strane od koje su očekivali sigurniju zaštitu i, kako zaključuje Tih. R. Đorđević, veću korist.⁴⁰

Beogradski Jevreji, sada uglavnom sefardskog porekla, potpuno su se pribrali u novonastaloj situaciji i brzo su vaspostavljali svoje verske institucije. Najpre su zasukali rükave i dali se na popravku oštećene sinagoge. U septembru 1819, uz proslavu Nove godine po hebrejskom kalendaru, ona je svečano otvorena. Godinu dana

³⁶ I. Šlang navodi da je u Zemunu 1807. godine bilo već 285 Jevreja i da su te godine osnovali i Sefardsku opštinu; međutim, prilično neodređeno govori o umanjenoj jevrejskoj populaciji u Beogradu u periodu 1807—1813. godine; *nav. delo*, 65—68; D. Popović *nav. delo*, 316—318, pominje takođe pojedine zemunske Jevreje i govori o njihovoj retkosti u Beogradu; T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

³⁷ Isto; V. Stojančević, »Etnički sastav stanovništva 1815—1830. godine«, *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 521.

³⁸ R. Ljušić, *Kneževina Srbija 1830—1839*, Beograd 1986, 1—4.

³⁹ T. Đorđević, *nav. članak*, 204.

⁴⁰ Isto; 203—208; zadugo su se, kao recimo u Šapcu, pri bilo kakvoj pobuni ili metežu radije sklanjali Turcima u grad, nego ostajali da podele sudbinu sa Srbima.

ranije slavljeno je osvećenje učionice »Bet homidraš« i škole u novopodignutoj zgradi za koju su sredstva izdvojili braća Aron i Solomon Azriel.⁴¹ Crkvena opština je nastavila da funkcionise starajući se o svemu: sinagogi, školi, sirotinji i interesima svih jednovernika. Raspoređivala je i skupljala danak koji je po oslobođenju trebalo predavati srpskim vlastima; inače osim danka nisu bili ničim drugim opterećeni, »pa ni kulukom«. Kako smo rekli, Jevreji su 1824. fermanom prispelim iz Carigrada, koji je vezir 21. maja pročitao pred iskupljenim svim članovima zajednice, »isključeni »od svake službe carske... osobito đumruka kakovog mu drago ro-da...«, a na njihovo mesto postavljeni su Srbi.⁴²

Kao što su i do tada uglavnom radili nastavili su da se bave trgovinom i svakovrsnim zanatima. Iz »Teftera aračkog varoši beogradske« za 1825. godinu »vidi se da je u Beogradu bilo 208 aračkih jevrejskih glava sa 114 domaćina Jevreja. No, sem ovih bilo je još Jevreja označenih posebno, kao zanatlije: bakala 1, mehandžija 1, tutundžija 2, terzija 9, kazasa 5, tenećedžija 2, gabeledžija 2, kačkavaldžija 1. Zašto je ovo označenje izvršeno posebno ne može se prosuditi. Očuvan je i »Tefter arački varoši beogradske« za 1827. godinu. Iz njega se vidi da je tada bilo u Beogradu 239 jevrejskih aračkih glava. Sem toga još i bakala 3, mehandžija 2, tutundžija 1, terzija 16, telala 1, kazasa 5, tenećedžija 1, sarafa 1, hećima 1. Najzad, bile su još 22 osobe: učitelja, popova i đaka, koje su zabeležene ujedno. U Spisku zanatlija od 1836. godine stoji da je od beogradskih Jevreja bilo: boltadžija 80, bakala 2, terzija 3, mehandžija 2, magazadžija 1, tenećedžija 5, špekulanata 4, duvandžija 1, sarafa 4, kazasa 4, komisijonara 2, svega 108. Jevreji zanatlije niti su ulazili u srpske esnafe, niti su pak između sebe esnafa imali i držali, već su svi kmetu [t. predsedniku opštine — prim. N. J.] njihovom podležali.«⁴³

Svi su se među sobom držali kao solidarna celina, spremni da se štite i pomažu kad god je bilo potrebno. Ako im se činilo da se prema celoj zajednici čini nepravda, zajednički su ispred opštine istupali u cilju njenog otklanjanja. U oktobru 1834. godine tužili su se knezu Milošu na Upravu varoši Beograda da se od njih naplaćuje porez na vrlo strog način i molili za čovečnije postupanje. Knez je odmah naredio da se sa njima ne sme postupati grubo.⁴⁴ Ali godinu dana kasnije, solidarno su se oduprli plaćanju danka, smatrajući da je na njih razrezano više nego na druge; pošto to nije bilo tačno izazvali su knežev bes i čak pedesetorica zaglavila u pri-tvor!⁴⁵

Iako su kao najpismeniji i najkulturniji deo beogradskog stanovništva bili ujedno i najkompaktnija etnička i konfesionalna grupa, njihov socijalni sastav bio je veoma različit. Pošto je tako bilo, kaže se, »od davnih vremena«, sinagoga je imala običaj da brojnim prošnjacima iz svojih redova izdaje nekakve olovne ili voštane znakove (»od žute tenećke«) s turskim pečatom koji su kao sitan novac služili za

⁴¹ J. Šlang, *nav. delo*, 68—70.

⁴² T. Đorđević, *nav. članak*, 204—205.

⁴³ Isto; T. Đorđević *Život i običaji narodni*, knj. XV, arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od II ustanaka do esnafske uredbe 1847. godine, Beograd 1925, 61; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 388.

⁴⁴ T. Đorđević, *nav. članak*, 206; M. Petrović, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije*, I, Beograd 1901, 151.

⁴⁵ T. Đorđević, *nav. članak*, 206; M. Petrović, *nav. delo*, 148.

potrebe bogoslužjenja, a potom bi ih »od nedelje do nedelje« zamenjivala za pravi novac. Prosjaci su, međutim, kupujući luk i hleb u čaršiji počeli zloupotrebljavati ove znakove, sve češće ih ostavljajući u zalog dok ne donesu pravi novac. Vremenom je, proširenom produkcijom »takovih para«, došlo do obezvređivanja ostalog novca, pa je knez Miloš morao 1834. godine zabraniti njihov prodor u čaršiju pod pretnjom smrtne kazne (»...I onaj črez koga se takove pare do čaršije provuku, bez svakog izjatija, olovom [će] zaliven biti«).⁴⁶

Zatim, iza »ovdašnjih«, kako su voleli da se nazivaju stalno nastanjeni beogradski Jevreji, vredni spomenuti tzv. »strance«, privremeno nastanjene, putujuće trgovce i majstore koji su se po starom običaju za duže nastanjivali tek ako bi im krenuo posao.

Najposle, izdvajali su se bogati jevrejski trgovci kao ekonomski najuticajniji faktor u zemlji posle 1815. godine. Nekolicina od njih, pravih veletrgovaca, imala je jake poslovne veze širom Evrope. I ranije, pod turskom vlašću, oni su predstavljali glavne nosioce evropske kulture za Beograd i Srbiju.⁴⁷ Jedan od najuglednijih, Hajim behor David (sin pomenutog Izrailja Hajima, bivšeg predsednika opštine, koji je zbog prijateljstva sa Srbima pobeo 1813. godine), bio je lični poverenik kneza Miloša. Kao trgovac, menjač i vezirov liferant obogatilo se tako da je postao najimućniji među svojim sunarodnicima. Za svog tajnog liferanta uzeo ga je i knez Miloš i od milja ga nazvao Davi/d/če, ili Davičo.⁴⁸ Bio je sa njim u stalnoj prepisci. Turci, međutim, nisu sumnjali u svog liferanta; kod njih je uživao poverenje i od njega se ništa nije krilo ni u gradu, ni u vezirovom konaku. Za to vreme je obavljao najdiskretnije poslove za kneza, liferujući sa strane velike količine oružja i municije za novu srpsku vojsku. Jednom prilikom početkom 1835. godine, kad je novi beogradski vezir Jusuf-paša pozvao kneza »na dogovor« nameravajući da ga smakne, Hajim mu je, nemajući drugog načina, ispred svoje menjačke radnje (kod gostionice »Grčka kraljica«) istrčavši pred njega na ulicu razotkrio klopku! Spasavajući knezu život odao je sebe i zbog toga je što pre morao napustiti Beograd. Vratio se iz Beča »kao sedi i iznemogli starac« tek 1859. godine, za druge vladavine svog prijatelja Miloša Obrenovića. Ostao je u spomeni kao »Evropejac« i jedan od prvih nosilaca bečke kulture u orijentalnoj sredini Beograda. Često je vodio korespondenciju na nemačkom jeziku sa datumom po novom kalendaru. Bavio se književnošću i mecenstvom. Knjige su mu pisane španskim jezikom, hebrejskim slovima, a mnoge su izdate o njegovom trošku i odštampane u Tipografiji Knjaževstva Srbije 1837. i 1838. godine. Dok je on bio u emigraciji, knez se sve vreme (dok se nalazio u Srbiji) izuzetno starao o njegovoj porodici, čiji su potomci po njegovom milju nastavili da se prezivaju Davičo.⁴⁹

Poznatije jevrejske porodice u to vreme bile su još Ruso, Koen, Ozer, Mardohaj, Baruh, Talfi, Albahari, Almozlino, Sabitaj, Pijade, Albalá, Bohor, Suzi, Đidalija, Ha-

⁴⁶ Isto; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 375—376; V. Stojančević, *nav. članak*, 520—521.

⁴⁷ T. Đorđević, *nav. članak*, 202—211; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 375—376; V. Stojančević, *nav. članak*, 520—521.

⁴⁸ M. Petrović, *nav. delo*, 535; I. Šlang, *nav. delo*, 71.

⁴⁹ Isto; T. Đorđević, *nav. članak*, 207—208; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 409; V. Stojančević, *nav. članak*, 521; *Jevrejski pregljed*, VI, 1937, 24.

vio, Zunana, Izrail, David i drugi. Ko što se po prezimenima može zaključiti, reč je isključivo o Sefardima.⁵⁰ Neke od njih počele su se s kućama, radnjama i bakalicama izvlačiti iz Čifutane bliže samom Dorćolu (tj. raskršću današnjih ulica Cara Dušana i 7. jula; »dort-jol«, turski: četiri puta) i naviše prema Zereku, mešajući se s Turcima i hrišćanima u nekim beogradskim mahalama; najčešće su se zaticali kao kirajdzije po turskim kućama. Ipak su za razliku od drugih (Grko Cincara, recimo) težili da se drže izolovano: i etnički, i teritorijalno, i celokupnim svojim socijalno-ekonomskim i kulturnim životom, nemajući ambicije da utiču na život i navike ostalih Beograđana. Bili su krajnje odani svojoj veri i tradicijama (npr. za razliku od Srba koji su se brijali, muškarci Jevreji su obavezno nosili brade kao svoju nacionalnu odliku), imali su zasebne mesarnice zbog specifičnog načina ishrane, svoja kupatila, lokale za ishranu i mesta za sastanke.⁵¹

Ukupan broj im nije bio veliki. Prema prvom potpunije izvršenom popisu stanovništva u Srbiji 1834. godine, Jevreja je bilo oko 2.000, od kojih u Beogradu manje od 1.500 duša. Broj svih beogradskih stanovnika tih godina je zbog odlaska Turaka spao na oko 20.000. Prema podacima Miloševog lekara Kuniberta, 1838. godine bilo je u Beogradu 1.530 Jevreja nastanjenih u 210 kuća. Osam godina kasnije zabeleženo je da ih je bilo 1.724 (7 posto od ukupnog broja stanovnika), ali nema preciznih podataka o broju kuća.⁵² Po šlangu, znatnu većinu činili su Sefardi, dok je u Aškenaze (veštije zanatlije, kako je on smatrao) spadalo svega oko 200 duša.⁵³

Odnos samog kneza Miloša prema Jevrejima, smatra se, bio je bez ikakvih predrasuda. Od njegovog proglašenja za naslednog kneza i sticanja autonomije Srbije 1830. godine, Jevreji su u građanskim odnosima tretirani kao i Srbi. Kada je knežev brat Jevrem 25. novembra 1831. godine stigao u Beograd na dužnost gubernatora varoši skupio je otmnije žitelje »beogradske, savamalske i palilulske, kako našeg tako i jevrejskog veroispovedanija« da bi im pročitao i usmeno kazao »kako im se u napredak vladati valja«. ⁵⁴ Da ni druge vlasti nisu u pravima odvajale Jevreje od Srba svedoči odbijanje zahteva boltadžijskog esnafa u Beogradu 1836. godine da jevrejskih dućana ne sme biti više od deset, uz obrazloženje »što i Jevreji podležu svima onim pravitelstvenim teretima, kojima i Srbi«. ⁵⁵ Knez je na molbu Jevrejske opštine u Beogradu 1834. godine oslobodio od poreza jevrejske »sveštenike, crkvenjake i učitelje« jer i »naša ista lica poreza ne plaćaju«, te naredio da se ni od njihovih prosjaka i osoba starijih od 70 godina, kao god i od srpskih, ništa ne traži.⁵⁶

Ipak jedna sporedna epizoda, vezana upravo za kneza i njegovog brata Jevrema, kvari sliku o sasvim otvorenom stavu ljudi koji su vodili Srbiju prema pripadnicima

⁵⁰ V. Stojančević, *nav. članak*, 521.

⁵¹ *Isto*; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 375—376, 379.

⁵² B. Kunibert, *Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića*, II, Beograd 1909, 221; T. Dordević, *nav. članak*, 209; R. Ljuštić, *Kneževina Srbija*, 72; V. Stojančević, *nav. članak*, 517—526; *Beograd u XIX veku*, Beograd 1967, 69.

⁵³ I. Šlang, *nav. delo*, 78—79.

⁵⁴ *Arhiv Srbije*, Kneževa kancelarija (dalje: AS KK), VIII, 391; T. Dordević, *nav. delo*, 210—211.

⁵⁵ T. Dordević, *nav. delo*, 210—211.

⁵⁶ *Isto*.

ovog naroda. Dok je Jevrem Obrenović boravio s porodicom u Šapcu kao obor-knez doveo je za vaspitače svojoj deci Dimitrija Tirola i njegovu suprugu Hristinu iz Temišvara. Čuvši za ovo, knez mu je odmah u pismu zamerio što »drži u kući čoveka Jevreja«, na šta mu se brat morao ponizno pravdati da je taj čovek »istina. . . Jevrej. . .«, ali bivši i da se sada pokrstio i postao katolik »koji je u više domova u Cesariji decu učio udarati u gitar i klavir. . .«⁵⁷ Slučaj je hteo da novi, bolji učitelj muzike njegovoj deci pristigne iz Austrije, da opet bude Jevrej, Josif Šlezinger, koji će se tu u Šapcu proslaviti kao osnivač prvog vojnog orkestra i ujedno prvog orkestra u Srbiji,⁵⁸ U septembru 1830. godine, na kneževu molbu, Jevrem ga je sa orkestrom poslao u Kragujevac, gde su osnovali »Knjažesko-srbsku bandu« za potrebe novoosnovane knjaževе garde.⁵⁹

No kapel-majstor Šlezinger, prvi školovani muzičar i kompozitor u Srbiji, osuđen da po prirodi svog posla (vojnog muzičara) učestvuje u najživljim političkim zbivanjima i da čak jednom, od opozicionara Tome Vučića-Penišića bude pred narodom uvaljan u blato i svučen do gaća,⁶⁰ neće biti i jedini Jevrej koji će se zbog svojih »veština« naći u uskom kneževom krugu. Knez je 1836. specijalno zahtevao da mu dovedu iz Vidina »sposobnog šnajdera« Lazara Levenzona, koji je dolaskom i pokazanim umećem opravdao njegovo poverenje. Kape je po posebnoj narudžbini izrađivao za njega šeširdžija Tolčinski, koji je šio i za vojne potrebe Srba.⁶¹ U septembru 1835. godine stigao je u Beograd izvesni Aron Elma iz Bukurešta i počeo učiti mladiće i soldate da izrađuju vojničke cokule, kao što je iste jeseni neki Ilija Borozovac, Jevrej, otišao u Kragujevac da izrađuje epolette za srpske uniforme.⁶²

Iz opšteg pogleda može se zaključiti da je knez Miloš shodno stepenima uviđanja stekao, najblaže rečeno, pravilan stav prema Jevrejima. Shvatao je darovitost nekih pojedinaca (zanatlija, činovnika, lekara. . .), pa ih je poželeo ne samo u svojoj blizini nego i u celoj Srbiji.⁶³ Uslišujući molbu oca Hajima Daviča, starog Izrailja Hajima iz Beča, 1837. godine poručio je materijal za štampanje hebrejskih slova, te je od tada u Kneževoj štampariji počelo i izdavanje jevrejskih knjiga (*Tikun Hacot, Imre Bina, Ševet Mišor* — 1837; *Zemirov Jisrael* — 1838; *Darhe Noam, Šelom Jeru šalajim* — 1839).⁶⁴ Dve knjige izdate 1839. pisane su rukom zemunskog rabina Jude Alkalaja i nose ideju da se Jevreji ponovo nasele u zemlji svojih otaca, u Palestini, jer se istovremeno osvrću na žalosno stanje jevrejstva u raznim zemljama. U to vreme živeli su u Zemunu roditelji dra Teodora Hercla, docnijeg osnivača cionističke ideje, pa Šlang s razlogom dovodi u vezu prvu iskru te ideje sa porukom iz knjige koje su 1839. štampane u Kneževoj štampariji u Beogradu.⁶⁵ To bi u svakom pogledu moglo da služi na veliku čast ovdašnjim Jevrejima.

⁵⁷ M. Jevtić, »Kulturne prilike u Šapcu, 1815—1814«, *Sabac u prošlosti*, III, Sabac 1980, 463.

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ AS, KK, VI, 45.

⁶⁰ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 448.

⁶¹ T. Đorđević, *nav. članak*, 208—209; *Isti*, *Život i običaji narodni*, 61; I. Šlang, *nav. delo*, 73; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 366.

⁶² T. Đorđević, *nav. članak*, 208.

⁶³ *Isto*, 208—209; *Isti*, *Život i običaji*, 61; I. Šlang, *nav. delo*, 73; D. Popović, *nav. delo*, 366.

⁶⁴ I. Šlang, *nav. delo*, 77.

⁶⁵ *Isto*.

Uz ovu ukazanu milost srpskog kneza vredi priznati da su Jevreji u periodu njegove vladavine (1815—1839) stekli vidnu emancipaciju i u pogledu političkih prava i u smislu svestranog napretka etničkog kolektiviteta. Sa svoje strane, imali su čestitog udela u ekonomskom i kulturnom napretku Beograda i cele Srbije. Prema nekim podacima, knez je, možda zahvalan, »posećivao jevrejsku četvrt, slušao pesmu u sinagogi i darivao je.«⁶⁶

Sve to vreme, pak, njihov položaj u Beogradu, a naročito u unutrašnjosti, nije bio ničim posebno određen! Pojedine povlastice koje su uživali (proistekle iz pomenutog neodređenog položaja), povremeno su smetale ostalom srpskom svetu. Toma Vučić-Perišić je u junu 1835. godine pisao knezu iz Beograda kako beogradski varošani »od toliko godina čine kuluk kad i gde potrebuje, a čifuti od toliko godina kuluka ne daju . . . pak je našim ljudima protivno što i oni kuluk ne daju, zbog toga pita hoće li i njih određivati na kuluk.«⁶⁷ I u unutrašnjosti, gde njihov položaj nije bio tačno određen, pojedinačni slučajevi su obično rešavani specijalnim odlukama. Tako je recimo u decembru 1822, knez odobrio da se u Jagodini udari porez na Jevreje kao i na ostale čaršilije, a u junu 1836. je za nekolicinu Jevreja koji su u Zajčaru, prešavši iz Vidina, već nekoliko godina držali trgovine i mehanu naredio zbog ljutnje varošana da kao i ostali plaćaju porez »na trgovinu, kao i na mehanu po šest talira na godinu. . .«

Kao što zaključuje Tih. R. Đorđević,⁶⁸ odnosi između Srba i Jevreja u prvim decenijama postojanja obnovljene srpske države nisu bili posebno srdačni. Dok su Srbi zaista podneli najteže strahote i napore u procesu oslobađanja, verovatno im se činilo da su Jevreji nekako uvek dolazili na gotovo. Tim pre što su, do juče uz Turke, brzo stekli naklonost kneza Miloša, sa kojim su Srbi u smislu kakve elastičnosti imali i te kakvih problema. Zapravo, Srbi nisu shvatali načine njihove vekovne borbe za održanje po tuđim zemljama i među tuđincima. Ali su zapazili da su se oni uvek, iako malobrojni, »isticali i osećali«. »Drugačijeg mentaliteta. . . umešni, elastični, kad je potrebno servilni, a kad god je moguće drski. . .«, morali su zadugo osećati rezervisan stav Srba. Najposle, »vredni, štedljivi, sebični, gramžljivi i zadovoljni sa minimalnom dobiti«, a sa već velikim brojem krupnih trgovaca, bili su i ostali jaki konkurenti trgovcima i zanatlijama iz redova Srba koji su u oslobođenoj zemlji pokušavali da razviju poslove. A upravo su zbog poslednjeg počeli da trpe čim je opozicija došla na vlast.

Već u decembru 1840. godine, terzijski esnaf u Beogradu se požalio knezu Mihailu na Jevreje da se isuviše »mešaju« u terzijski zanat. Komisija koju je po kneževoj preporuci sastavio Savet donela je izvesne odredbe za trgovinu i esnafa, ali sa njima nije došlo do vidnijeg zadovoljenja.⁶⁹ Kad su ustavobranitelji konačno zagospodarili zemljom, dovевši na vlast kneza Aleksandra Karađorđevića (1842—1858), počeli su izgradnju pravne države sa izrazitim nacionalnim programom. U takvoj državi, koja je u budućnosti pretendovala na okupljanje sveg srpstva u jednu zajednicu, trebalo je da Srbi pre svega postanu domaćini na svome.

⁶⁶ Isto; A. Demajo, »Prilog istorijatu jevrejske zajednice u Beogradu u periodu između dva svetska rata«, ZPA JIM, 3.

⁶⁷ T. Đorđević, nav. članak, 211.

⁶⁸ Isto, 209.

⁶⁹ T. Đorđević, *Život i običaji narodni*, 291—293.

Otuda je trebalo potisnuti poslovnu konkurenciju pripadnika drugih etničkih grupa. Jasno je da su se na glavnom udaru morali naći sposobni i od njih mnogo bolje organizovani Jevreji. U tako stvorenoj klimi bilo je normalno da je pridozatak svakog novog pripadnika tog naroda uzburkavao već ustalasane strasti među beogradskim varošanima; oni su se 1845. otvoreno počeli žaliti vlastima zbog dolaska Jevreja i molili da se taj dolazak nečim ograniči.⁷⁰ Ministarstvo unutrašnjih dela obavestilo je 9. jula Savet o velikom »ugnjetavanju« koje trpe srpski trgovci zbog umnožavanja Jevreja u celoj Srbiji, a koji su zauzeli sve »spoljašnje radnje, magaze, kože, ćirčiluk, brašno i proče«.⁷¹ Molili su da se ovolike radnje Jevreja ograniče i pritekne u pomoć »svome građanstvu«. Pošto samo popečiteljstvo nije umelo naći rešenje za ovaj problem, jer se nije moglo naći nikakvo pravilo po kojem bi se ovim ljudima ograničio posao, priložili su Savetu spisak Jevreja i esnafske organizacije ne bi li ovo vrhovno telo samo u vezi s ograničenjem što »rasuditi blagovolelo«. Prema spisku, beogradski Jevreji su se bavili sa oko 40 različitih zanimanja u kojima je bilo uposleno 1.087 lica; trgovaca je bilo ukupno 216, dok su među zanatlijama brojni bili kožari (30), boltadžije (29), duvandžije (17), mlekari (28), jogurtdžije (18), alvadžije (17), mehandžije (5) itd. Imali su jednog apotekara, dok su ostale (verovatno pridošlice) pod kirijom stanovale u turskim kućama.⁷²

Trgovina Jevreja svim i svačim ugrozila je rad i prve građanske apoteke u Beogradu, otvorene još 1830. godine, tako da je tada njima moralo biti zaprećeno da u svojim dućanima ne smeju prodavati nikakve »lekarije i celitelna veštstva«, ko- jekakve smese umesto pravih lekova kojima se ljudi »truju i varaju«.⁷³

Nakon neefektnih uredaba i niza žalbi koje su navelliko počele stizati iz unutrašnjosti, naročito trgovaca Srba iz Šapca i Smedereva, usledila je najradikalnija ured- ba od 12. novembra 1846. kojom je Jevrejima zabranjen svaki dalji boravak u unu- trašnjosti zemlje, kao i posed nepokretnosti. Ovo je opravdano najpre time »što ji narod ne trpi, a drugo, što je u politici oslobođenja našeg da nema po unutraš- njosti rase, koja nema jednakog interesa s nama za oslobođenje«.⁷⁴

Pogođene ovom uredbom, stotine Jevreja iz unutrašnjosti (Šapca, Smedereva, Po- žarevca...) morale su na brzu ruku likvidirati svoju imovinu i htele-ne htele na- grnuti u Beograd. Veliki deo njih, ugroženih u egzistenciji, morali su u potrazi »za hlebom« napustiti zemlju i potražiti spas na strani. U Beogradu je došlo do opšteg zagušenja; opština i humanitarne ustanove, preopterećene sirotinjom kojoj nisu mogle izaći u susret, obratile su se jevrejskim opštinama u Evropi za pomoć. Ta- mo su Jevreji, u liberalnijim sistemima, podavno izborili bolji tretman. Odlaskom mnogih u Peštu, Beč, Pariz, pa čak i u London, gde su im saplemenici nalazili po- sao i zaradu, proćuo se nepopularan čin beogradskih vlasti i saznala žalosna či- njenica koja je, po mišljenju mnogih, dovela do javnog kompromitovanja srpskog

⁷⁰ Isto: V. Stojančević, *nav. članak*, 517. navodi da su Jevreji 1844. godine činili 7% ukupnog beograd- skog stanovništva sa 1.724 duše.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

⁷³ D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 458.

⁷⁴ *Zapisi Jevreima Grujica*, Beograd 1929, knj. 3, 100; I. Šlang, *nav. delo*, 80.

imena u Evropi. Pošto je za ovima otišao i priličan broj prestoničkih Jevreja, Beogradska opština je, savlađujući ovu buru, i materijalno i brojno opala.⁷⁵

Povratkom ostarelog kneza Miloša u Srbiju 1859. godine i zauzimanjem mnogo energičnijeg kursa na spoljnopoličkom planu učinilo se mnogo na vraćanju međunarodnog ugleda zemlje. I pored protesta trgovačkog sloja (koji je zahtevao da se Jevrejima oduzmu sva prava) i poslanika na Gospojinskoj skupštini (septembra 1809) donet je Ukaz o ravnopravnosti građana koji je po kneževim rečima imao za cilj »da se svaki stanovnik ove zemlje bez razlike vere i narodnosti može nastaniti gde želi i da se može zanimati zanatom i trgovinom kako hoće».⁷⁶ Ova administrativna naredba snažno je ohrabрила zatečeni jevrejski živalj. Za kratko vreme, ponovo su se razmislili po Srbiji, a u Beograd su počeli da pristižu izbeglice i doseljenici iz Bosne; za nekoliko godina činili su već 10,4 posto beogradske populacije.⁷⁷

Knez Mihailo (1860—1868) koji je po drugi put nasledio oca, pokušavajući da vlada kao »prosvećeni apsolutist« nastojao je pre svega da izmiri sve suprotstavljene strane u političkom životu zemlje: i obrenovićevce i karadorđevićevce, i liberalne i konzervativce. Takvi ambiciozni planovi najpre su ga doveli u konfuziju. U februaru 1861. godine, pod uticajem oživele antijevrejske kampanje i sugestija uglednih predstavnika mladog trgovačkog sloja, Savet je doneo naređenje da se iz unutrašnjosti Srbije izgna 60 jevrejskih porodica. Odmah je usledila predstava engleskog generalnog konzula knezu Mihailu koji je, i sam poznavajući prilike u zapadnim zemljama (gotovo dve decenije proveo je u emigraciji), obećao da će učiniti sve što je moguće da Savet opozove odluku. Potom je na zauzimanje Izraelitske alijanse u Parizu i na zahtev engleske vlade usledio demarš svih stranih predstavnika koji su od kneževog predstavnika Filipa Hristića⁷⁸ tražili da se poništi doneti »mračnjački dekret«.

Usledila je zanimljiva i duga rasprava na zajedničkom zasedanju ministara i članova Saveta. Najpre se odlučilo da se ne odustane od starih uredaba (1846, 1856) donetih pre povratka kneza Miloša, a onda se prešlo na raspravu šta zaista raditi sa onima koji su se u međuvremenu raselili u unutrašnjost. Ministar pravde Jevrem Grujić, iako najistaknutiji predstavnik liberala, bio je čudnog mišljenja da i oni treba u nekom roku da se vrate, pozivajući se na kurs politike oslobođenja koja dok traje ne bi trebalo da trpi po unutrašnjosti »rase« koje nemaju jednak interes sa Srbima! Kad se ona završi, smatrao je, »onda može sedeti i raditi gdi-god ko oće, pa i Evrei».⁷⁹ Da ne bi, pak, izgledalo da je odluka retrogradna, a da bi se očuvala kneževa liberalnost pred javnim mišljenjem u Evropi (»...koja ne može znati naše prave uzroke«) trebalo je pronaći kompromis: od zakona ne odstupiti, a Jevreje »lepim načinom« vraćati u Beograd. Na sledećoj sednici, međutim, s ob-

⁷⁵ I. Šlang, *nav. delo*, 80.

⁷⁶ I. Šlang, *nav. delo*, 81; *Zapisi Jevrema Grujića*, 100; *Istorija srpskog naroda*, V—1, 288—289.

⁷⁷ V. Stojančević, *nav. članak*, 530, *Zapisi Jevrema Grujića*, 100.

⁷⁸ Kod Šlanga pogrešno stoji da je ova nota bila upućena Garašaninu; on je, međutim, postao predsednik vlade tek u jesen 1861; *Istorija srpskog naroda*, V—1, 291; *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 100.

⁷⁹ *Isto*.

razloženjem da ne ispadne da »Knjaz sin kvari što je Knjaz otac naredio«, i da ne priliči da se on kompromituje pred liberalnim mišljenjem u Evropi, predloženo je da se Jevreji koji su već naseljeni po unutrašnjosti ostave i da se ne vraćaju. U junu je knez potpisao ovu odluku.⁸⁰ Ostale, pak uredbe koje se odnose na sitna ograničenja prava Jevreja nisu izmenjene.

Za sve vreme svoje druge vladavine, knez Mihailo ne samo da nije imao sreće da reguliše položaj Jevreja u Srbiji nego od tog pitanja, zbog međunarodnog javnog mišljenja, nije imao mira sve do svoje pogibije 1868. godine. Iza svega je ostalo pitanje: koliko je sam imao volje da ga reši i kako? Preinačavanjem naredenja o izgonu (1861), opšte stanje se nije promenilo. Beogradska štampa, posebno list *Svetovid*, bez prestanka je vodila antijevrejsku kampanju. U 1865. godini došlo je do nekoliko tragičnih incidenata u Šapcu, zbog čega je energično intervenisao engleski konzul u Beogradu M. Blont. Knez je bio prinuđen da oko iste stvari uputi pismo lordu Riselu, engleskom ambasadoru u Carigradu, u kojem mu je izrazio gotovost da izade u susret po pitanju svih nerešenih problema. Da će, konačno, učiniti sve da se Jevrejima prizna ravnopravnost u zemlji obećao je jednoj deputaciji Alijanse prilikom svog boravka u Parizu u avgustu 1867. godine, ali presečen smrću nije to stigao da stvarno učini.⁸¹

U istom periodu, novi politički momenti uticali su na ogromnu promenu u etničkoj strukturi Beograda. Usled burnih srpsko-turskih događaja 1862. godine, broj Jevreja je znatno opao ponovnim preseljavanjem mnogih porodica u Zemun. Potom prvih godina po konačnom odlasku Turaka iz varoši i predaje tvrđave u ruke srpskoj upravi (1867) zapažen je jači priliv obeju grupa stanovništva (sefardske i aškenaske) u prestonicu izmenjenog lika. Na njenim prilazima više nije bilo bedema i varoških kapija, a na njenom tlu nije bilo nekadašnjeg orijentalnog daha i podele varoši po etničkim zonama. Prestala je da važi i međa između varoši i utvrđenja kao dve izdvojene celine, a ceo Beograd je u političkom, administrativnom, etničkom i demografskom smislu postajao jedinstveno naselje. Novodoseljeno stanovništvo iz unutrašnjosti Srbije i još neoslobođenih krajeva, te Bugari, Rumuni i »odrpani Cigani«, različitih nošnji, »nevidenih fizionomija, neslušanih jezika, neobičnih roba«, stvarali su nevideno »šarenilo naroda« u heterogenoj etničkoj i konfesionalnoj strukturi Beograda. Uporedo sa ovim nastale su i krupne socijalno-ekonomske promene u populacionoj strukturi grada. Sve vrste zanimanja i proizvodnje koje su dotle držali Turci u svojim rukama, a mnoge od njih bile su i isključivo u rukama Jevreja, preuzimalo je novodoseljeno srpsko stanovništvo. Beogradska privreda je počela doživljavati snažniji polet. Jevreji koji su se posle 1867. godine naselili u Beogradu morali su da se upuste u veoma oštru konkurenciju srpskih zanatlija, trgovaca i privrednika.

Oni koji su sve ove promene preživeli grupisani na Dorćolu počeli su i sami prelaziti u varoški i terazijski kvart, gde su mnogi od njih, zajedno sa pridošlim

⁸⁰ Isto.

⁸¹ I. Šlang, *nav. delo*, 81—83; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 414—415.

sunarodnicima, uspeji da otvore najmodernije radnje. Ostali su se mahom zadovoljavali proširenjem svoje mahale preko dotadašnjih turskih imanja i kuća. Različitog imovnog stanja i još različitijih zanimanja prihvatili su se i novih vrsta poslova samo ako se na njima moglo dobro zaraditi. Kao i uvek, ostao je najveći broj trgovaca. »Kod njih je bila u prometu sva roba, počev od najdragocenije pa do stare i pohabane koja gotovo već ništa ne vredi. U jednoj radnji treperi zlato i srebro, a u drugoj više stare haljine, stari kafiši, stara sedla po zidovima i na motkama. Ovde se prodaje blistavo oružje, onde zardalo gvožđe. Ovde obuća, onde opet divni šalovi. Trguje se na ulici, pod vedrim nebom, glasno, pred očima i ušima svih... Jevrejin sjedi gladeć bradu, ili brojanice (tespi, kombolo) motajuć oko ruku, u tesnom svom dućančiću i neprilichnim svojim vikanjem, prolazeći kroz ulice na sajam k sebi poziva...⁸² Prodavci valute, sarafi, »nosili su svoj espap u vreći i zalazili iz hana u han te presretali kiridžije i menjali im novac. Obično je svaki saraf negde iza hanskih vrata imao svoju asuru, koju bi prostro u jedan kraj dvorišta, seo na nju podvijenih nogu, prosuo vreću sa espapom iz koje bi se izručile razne krpe i peškirići u koje su odvajane i vezane razne monete: tako bi otpočeo svoj posao...⁸³ Do tog vremena, Jevreji su subotom zbog verskih obzira držali zatvorene radnje kao i o jevrejskim praznicima. Pod pritiskom srpskih vlasti morali su zatvarati radnje i nedeljom. Pošto im se nije isplatilo da se po dva dana sedmično odmaraju došlo je do velikih natezanja s vlastima, dok se na kraju manje stalni vernici nisu predomislili i počeli raditi subotom, a nedeljom odmarati.⁸⁴

Jevrejska mahala je inače bila karakteristična po uskim krivudavim sokacima (na prostoru današnjih ulica Banatske, Dubrovačke, Jevrejske, Solunske i Visokog Stevana), noću tihim i osvetljenim fenjerima, a danju najživljim u celom gradu. Ranim jutrom su bakali i zanatlije otvarali dućane i iznosili robu na ulicu, da bi je tek uveče vraćali. Naročito je bilo živo neradnim danima, subotom i praznicima, kada se slavljima, purimskim svečanostima, martovskim vašarima i maskiranim povorkama unosilo veselje i radost u svakidašnjicu i davao poseban kolorit životu na Dorćolu. Jevrejske kuće, pokrivene ćeramidom, a bolje ograđene zidom, ni po čemu se nisu razlikovale od turskih kuća sem što su u njima vladali primeran red i čistoća. Dvorišta (avlije) su bila kaldrmisana krupnim kamenjem »koje se naziralo kroz odškrinute gvozdene kapije...⁸⁵ Pored školske zgrade postojali su i opština, nekoliko kupatila (amama), duhovni sud i sinagoga. U školama je negovan španski jezik kao nastavni i izučavana jevrejska književnost.⁸⁶

Posle oseke u šezdesetim godinama dolazi do naglog priliva ove etničke grupe u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog veka, tako da su ubrzo izbili na drugo mesto po brojnosti u Beogradu. Dok je grad prekoračivao cifru od 50.000

⁸² D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 398; V. Stojančević, *nav. članak*, 530; S. Knežević, »Etnički odnosi i etnografske karakteristike u Beogradu 1867—1914«, *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 544.

⁸³ D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 398.

⁸⁴ Isto, 399; I. Slang, *nav. delo*, 90—91.

⁸⁵ M. Bellić-Koročkin i R. Davidović, *Povest o braći Baruh*, Beograd 1988, 10; S. Knežević, *nav. članak*, 544; I. Slang, *nav. delo*, 90.

⁸⁶ Tadašnja Jevrejska škola nije se mogla pohvaliti baš primernom disciplinom; prema jednom sačuvanom aktu dolezilo je do fizičkih obračuna između đaka i nastavnika, pa čak i đaka sa direktorom škole, *Vesnik Sefardske Jevrejske veroispovedne opštine II*, 1939. 4.

žitelja, Jevreja je 1883. godine bilo 2.125, dok ih je 1889. već 4.341 duša.⁸⁷ Njihovo prisustvo postajalo je u svemu nezaobilazan i važan detalj grada.

Kada je u vreme Milana Obrenovića (1868—1889), za čije je vladavine i inače mnogo urađeno na ozakonjenju njihove ravnopravnosti, vršeno prvo zvanično imenovanje beogradskih ulica (1872), dva najvažnija sokaka u Jevrejskoj mahali dobila su nazive JEVREJSKA i MOJSIJEVA ulica.⁸⁸ Prva je sa prekidom 1943—53. godine ostala do danas da obeležava glavnu arteriju nekadašnje Čifutane, dok se druga (poput same mahale) izgubila u urbanističkim rešenjima nakon drugog svet-skog rata.

Period od 1868. do 1888. godine predstavlja završnu fazu u afirmisanju neizjednačenih građanskih prava srbijanskih, odnosno beogradskih Jevreja. Širim kulturnim, političkim i dobrotvornim angažovanjem ostvarili su pozicije i pripremili tle da nakon ustavno izjednačenih prava (1888), u periodu koji je sledio iskažu svu dobrobit svoga postojanja u srpskoj sredini. Mada su i međunarodne i unutar-državne prilike išle tome naruku, mnogi Jevreji su pojedinačnim i grupnim zalaganjima ostvarili takav polet u pomenutom dvadesetogodišnjem razdoblju da su ozakonjenje svoje ravnopravnosti vrlo brzo sveli samo na formalnost.

Prvu radost u tom smislu donela je trideset peta tačka Ustava iz 1869. godine, po kojoj su se i Jevreji morali regrutovati u srpsku vojsku. Vekovima pre toga, kao nemuslimanski živalj u Turskom Carstvu, bili su lišeni vojne službe za koju su plaćali harač kao vid otkupnine. Novo naređenje, propraćeno s neskrivenom radošću i zadovoljstvom, primljeno je kao »sveta dužnost« koja se mora s dobrom voljom i savešću izvršavati. Prema pismu jednog šabačkog Jevrejina, njegovi sunarodnici su ovo prihvatili kao Božje providenje, jer su osećali »koliko je tužna sudbina onoga koji voli svoju otadžbinu svim srcem a okolina i zemaljski zakon ga smatraju za bespravnog tuđinca«.⁸⁹ Štaviše, u vojsci im je omogućeno da se hrane shodno svojim verskim propisima.⁹⁰ Sve ovo dalo je realnog povoda nadi i ubeđenju u skoro ozakonjenje ravnopravnosti svih pripadnika zajednice (»... u sadašnjim brigama ta je nada jedina naša uteha«). U zakonodavnoj skupštini u jesen 1870. godine, pojedini ministri su se otvoreno založili za to, ali se ostalo pri minimalnim ograničenjima do sretrijeg vremena za celu zemlju.⁹¹

U godinama pre toga došlo je to skromnijeg priliva aškenaskih Jevreja u Beograd. Reč je uglavnom, bila o bogatijim i obrazovanim ljudima koji su službu i smeštaj nalazili u centru varoši. Odnosi između njih i sefardskih Jevreja sa Dorćola nisu bili nimalo dobri. Prilikom sahrane muzičara Josifa Šlezingerera, Aškenaza, u

⁸⁷ S. Knežević, *nav. članak*, 543—544.

⁸⁸ *Isto*; D. Radojević, *Beograd i njegove ulice*, Beograd 1966, 169.

⁸⁹ Ovo pismo je objavljeno u jevrejskom časopisu *Hamagid* 6. aprila 1870. u nemačkom gradu Liku; I. Šlang, *nav. delo*, 83—84; S. Knežević, *nav. članak*, 544.

⁹⁰ *Isto*; *Vesnik*, 11, 1839, 4: porodica jednog robijaša Jevrejina zatočenog u Gornjem gradu, u to vreme se žalila preko svoje opštine Upravi varoši Beograda da osuđenika teraju na rad i subotom, premda je to jevrejski praznik; i da mu se daje hrana iz kazana, mada je to »starof«! Prema dostavi uprave ustanovilo se da je sam zatočenik priznao da nikad nije izvođen na rad subotom, a da je hranu dobijao kakvu je tražio i da mu je donošena od kuće.

⁹¹ I. Šlang, *nav. delo*, 83.

decembru 1869. godine, došlo je usled razlike u verskim propisima čak do pravog incidenta koji je, uz mnogo vike i gužve, izazvao veliku bruku i jednih i drugih, te neprijatno osećanje kod Srba koji su na sprovod poslali odred vojske s muzikom i predstavnike vojnih i građanskih vlasti.⁹²

Strasti su se rasplamsale tri meseca ranije kad je uz veliko protivljenje Sefarada osnovana zasebna Aškenska opština (1. oktobar 1869) kao »Verzakoni skup aškenaskih Jevreja«, sa statutom od 20 tačaka koje su predviđale ustanovljenje škole (»učilišta«) i bogomolje s »predgovornikom molitava«. Skup Sefardske opštine učinio je preko Uprave varoši Beograda sve napore da spreči osnivanje nove jevrejske opštine smatrajući je za »privatnu družinu« dvadeset sedmorice ljudi,⁹³ došlih iz belog sveta, koji teže nacionalnom podvajanju. Smatrajući da pravog razloga nema, Sefardi su u jednom aktu upućenom vlastima zapretili da će svim Aškenazima odreći pravo na upotrebu rabinera, uživanje sirotinjskog i bolničkog fonda, čuvanje i spremanje mrtvaca, pogreb i sahranjivanje u ovdašnje Jevrejsko groblje. Upitali su se, u istom aktu, na šta bi ličilo »kad bi se u varoši Beogradu dozvolilo hristijanima pravoslavne vere Rusima, Grcima, Bugarima, Srbima iz Srbije i iz drugi predela ovde živeći, Austrije, Bosne, Turske, Crne Gore i proče, da za sebe u nekoliko družina odvoje se, pa da izdržavaju za sebe drugu crkvu, školu...«⁹⁴ Nudeći Aškenazima da se koriste zajedničkim ustanovama, španski Jevreji su nesumnjivo imali za cilj očuvanje jedinstva svog naroda, ali Uprava grada je ne ulazeći u razloge priznala postojanje i druge jevrejske opštine. Ova je po useljenju Narodnog pozorišta u novu zgradu (1869) uzela pod zakup dotadašnji lokal u Kosmajskoj ulici i pretvorila ga u sinagogu, koja je u njemu ostala do 1925. godine.⁹⁵ Pošto je nastavila da održava veze sa drugim opštinama u Austro-Ugarskoj Monarhiji, Aškenaska opština se odmah po osnivanju stavila pod zaštitu austrougarskog poslanika u Beogradu i tako ostala do posle Berlinskog kongresa 1878. godine. Odlukom ministra prosvete i crkvenih poslova od 10. decembra 1892. dodeljena joj je verska autonomija.⁹⁶

Kasniji opisivači tih događaja su dobro prosudili da je odvajanje aškenaskih Jevreja u posebnu opštinu došlo kao »rezultat dva različita mentaliteta i vaspitanja: aškenaskih Jevreja, koji su dolazili iz kulturne Austro-Ugarske, pismeni, često školovani, pa čak i sa doktorskom titulom, i španskih Jevreja koji su živeli u svojoj mahali, koja im je bila ceo svet, patrijarhalnim životom, s dugim, možda vekovnim tradicijama. Tada nije bilo još nikakvog duhovnog ili društvenog života koji bi približio Aškenaze stanovnicima Jaliije. Za Aškenaze, koji su dolazili u Beograd iz velikih evropskih gradova, Jaliija je svakako predstavljala nešto strano i egzotično.«⁹⁷ U docnijem periodu, naročito početkom novog veka, Jevreji

⁹² *Vesnik*, II, 1939, 4—5.

⁹³ *Vesnik*, IX, 1939, 11; prema spisku koji je Upraviteljstvo varoši Beograda dostavilo Skupu sefardskih Jevreja sa namerom da ovi iskažu svoje primedbe na odvajanje posebnog Skupa prepoznaju se mnoga kasnije poznatija imena kao što su njihov predsednik dr Bernard Bril, zatim Moric Gutman, Jakov Šatner, Moric Lebl, Jakov Frajdenfeld, Maksim Flajšer, Simon Landau, Avram Robiček, David Rešovaki, Jakov Flajšer i drugi.

⁹⁴ *Isto.*

⁹⁵ *Isto*; I. Šlang, *nav. delo*, 92; jedna od kasnijih posledica ovih događaja bila je i odvajanje zasebnog aškenaskog groblja.

⁹⁶ *Isto.*

⁹⁷ *Isto.*

nisu ostali u isključivoj etničkoj endogamiji: pored »mešovitih« brakova između Sefarada i Aškenaza postajali su sve češći slučajevi stupanja u bračnu vezu Srba sa Jevrejima, pa čak i specifična posrbljivanja Jevreja.⁹⁸

Sedamdesete godine nosile su sobom presudna zbivanja u kojima će Jevreji stići da iskažu svoj patriotizam i uspeti da se u stečenoj nezavisnosti srpske države ukllope kao nezaobilazan faktor sveukupnog društvenog života. Već u martu 1871. godine prilikom jedne proslave na dvoru, pozivu se odazvala i četvoročlana delegacija Skupa crkvene jevrejske opštine (Sefardske opštine) i došavši po protokolu na podvorenje mladom knezu Milanu imala je čast da prisustvuje svetkovini.⁹⁹ U leto iste godine, usled velikih poplava i kod nas i u svetu, duhovna uprava pravoslavne crkve odlučila se da u zakazano vreme održi molepstviye u svim crkvama za »blagodenstvije i pospešnije« vreme. Preko Beogradske opštine zamoljena je i Jevrejska opština na Dorčolu za što veće učešće u tom potezu, na šta je ova sutradan odgovorila da je u dogovoreno vreme i u njihovoj sinagogi čitano molepstviye »da Bog dade vreme bolje i sačuva narod od štete koje se nanose prekomernim izlitiem kiše«.¹⁰⁰ U nizu započetih uvažavanja svakako je spadalo i ustaljivanje prakse da se izmenjuju delegacije i izjavljuju saučešća pri pogrebima važnijih lica iz srpske ili jevrejske sredine.¹⁰¹

U leto 1876. godine, Srbija je sa velikim optimizmom otpočela rat protiv Turske, verujući da će svojim akcijama izazvati opšti ustanak na Balkanu i izboriti za sebe državnu nezavisnost. Jevreji, regrutovani u nevelikom broju (8—20 ljudi) u beogradskom, smederevskom, požarevačkom i šabačkom garnizonu i kao dobrovoljci u legiji kneginje Natalije, borili su se kao obični vojnici (redovi), bez prava na sticanje činova. Na listi prezimena u legiji kneginje Natalije prepoznaju se omladinci iz starosedelačkih porodica: Alkalaj, Ozer, Koën, Levi, Demajo, Ruso, Mandil, Hiršl, Finci i drugi. Borili su se hrabro i kao pešadinci i kao konjanici i kao artiljerci, ostavljajući snažan utisak među saborcima. Četvorica Beograđana: dr Samuilo Pops, dr Bernard Bril, Benjamin Ruso i Mihailo Ozer nagrađeni su čak visokim vojnim odlikovanjima, od Takovskog krsta do Srebrne medalje za hrabrost.¹⁰² U patriotskom radu nisu zaostale ni žene i majke osnivajući uoči rata (1874) »Jevrejsko žensko društvo« koje je, sa čisto humanim zadacima, pozvalo svoje članice na saradnju oko negovanja ranjenika i bolesnih vojnika. U prostorijama opštine u Solunskoj ulici spremale su šarplju za ranjenike i šile rublje za vojnike i bolničke postelje.¹⁰³

Međutim, drugačije od očekivanja, u kasnu jesen iste godine, položaj Srbije je zbog neuspeha na frontu postao veoma kritičan. Na intervenciju Rusije 1. novembra došlo je do primirja, posle čega su, opet po savetu Rusije, usledili dugi pregovori u Carigradu oko zaključenja mira.

⁹⁸ S. Knežević, *nav. članak*, 544.

⁹⁹ *Vesnik*, II, 1939, 4.

¹⁰⁰ *Isto*.

¹⁰¹ I. Šlang, *nav. delo*, 94.

¹⁰² *Isto*, 97—98; *Vojna enciklopedija*, IX, 116—120.

¹⁰³ *Isto*.

Prema izveštaju ministra spoljnih poslova J. Ristića iz Carigrada 8. februara 1877. godine, Turska je predlagala zaključenje mira na osnovu STATUS-QUO pre rata, ali sa šest »moralnih garancija« od Srbije.¹⁰⁴ Četvrta se odnosila na priznavanje punih građanskih prava Jevrejima i Jermenima. Tri dana kasnije, i italijanski konzul je prema uputstvima svoje vlade savetovao Srbima da se ne protive zahtevu Porte i da proglase slobodu nastanjanja Jevreja u unutrašnjosti zemlje. Knezu Milanu i Ministarskom savetu se, pored ovoga, naročito nije dopadala treća tačka prema kojoj bi u Beogradu bio postavljen jedan turski agent, pa su je odmah odbili. U vezi sa četvrtom tačkom odgovoreno je notom, u skladu sa već ponavljanim državnim principom, da unutrašnje zakonodavstvo Srbije »ne poznaje nikakav izuzetak na veri« i da svi građani u zemlji uživaju jednaka politička prava, s tim što se stavlja ograničenje na slobodno naseljavanje u unutrašnjosti svima koji nisu pravoslavne vere.¹⁰⁵ Veštom diplomatskom borbom, srpski pregovarači su ipak isposlovali da u zvaničnom Protokolu mira od 28. februara 1877. godine ne bude pomena o »moralnim garancijama« koje je Turska tražila; neke od garancija koje je prihvatila srpska vlada, a u koje nije spadala — za našu priču važna — četvrta tačka, unete su u dodatni spis uz Protokol, tzv. »Objašnjivu notu«. Nakon toga usledila je odluka kneza Milana da sporazum o miru mora prihvatiti Velika narodna skupština.¹⁰⁶

Izraelitska alijansa, čiji su članovi s velikim promenama raspoloženja pratili vesti o toku pregovora, bili su veoma zadovoljni nakon poslednje kneževе odluke i izbora Avrama Ozerovića, predsednika Sefardske opštine u Beogradu, za narodnog poslanika u predstojećoj skupštini, zbog neobično pruženog načina da se Jevreji izbere za ono što je u pregovorima izostalo. Neočekivan je bio i ustupak srpskih vlasti članu jevrejske zajednice u vreme kad su Jevreji, prema Šlangu,¹⁰⁷ stvarno bili vezani ne jednim, nego sa više neizmenjenih ograničenja koja su pored zabrane raseljavanja podrazumevala i nemogućnost da se napreduje i u vojsci i u slobodnim zvanjima. Ali Velika narodna skupština u trajanju od svega nekoliko sati, zbog iznuđenih opreznosti skoncentrisala se samo na jednu odluku — pitanje rata ili mira, a sudbina molbe koju su Jevreji sa puno nade hteli da predstave preko svoga poslanika nije stigla ni da zaživi na skupštinskoj raspravi.¹⁰⁸

Rešavanje jevrejske boljke u Srbiji i drugim istočnim zemljama preuzele su u svoje ruke velike sile na Berlinskom kongresu 13. VI—13. VII 1878. godine. U međuvremenu se odigrao i drugi srpsko-turski rat, ali sa bitno drugačijim rezultatima od prvog, jer je glavnu reč u vojnom i političkom rešavanju Istočnog pitanja na Balkanskom poluostrvu vodila ovoga puta Rusija. No, Sanstefanskim ugovorom od 3. marta 1878. godine kojim je završen rusko-turski rat (1877—1878), to pitanje je rešeno jednostrano samo u korist Bugarske, odnosno Rusije koja je preko Bugarske nameravala da obezbedi svoj dominantan uticaj na Balkanu. Srbija je

¹⁰⁴ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 276—288; *Istorija srpskog naroda*, V—1, 393—394; *Vojna enciklopedija*, IX, 116—120.

¹⁰⁵ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 276—288.

¹⁰⁶ *Isto: Istorija srpskog naroda*, V—1, 393—394.

¹⁰⁷ *Isto: Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 362, 1. Šlang, nav. delo, 101.

¹⁰⁸ *Istorija srpskog naroda*, V—1, 416.

bila izigrana i teritorijalno oštećena. Zbog protivljenja Austro-Ugarske i Velike Britanije, a uz posredništvo nemačkog kancelara O. Bizmarka, sazvan je u Berlinu kongres šest velikih sila i Turske radi revizije Sanstefanskog ugovora. Članovi Izraelitske alijanse odmah su predali kongresu molbu u vidu memoranduma za izjednačenje prava Jevreja na istoku sa ostalim narodima, odnosno verama.¹⁰⁹

Kada je na dnevni red došlo pitanje nezavisnosti Srbije, engleski ministar Solzberi, izjašnjavajući se u prilog nezavisnosti, tražilo je da se ona obaveže na uvođenje verskih sloboda i ravnopravnosti. Potom je šef francuske delegacije Vadington, takođe pristajući na predlog da se Srbiji prizna nezavisnost, pročitao obrazac o verskoj ravnopravnosti kojom bi trebalo obavezati srpsku vladu. Iz rasprave koja se razvila u vezi sa tekstom obrasca bilo je jasno da se najbolnijom tačkom za Jevreje u istočnim zemljama smatrao njihov položaj u Srbiji i naročito u Rumuniji. Ruski ministar knez Gorčakov, imajući u vidu položaj Jevreja u Rusiji, pokušao je da opravda i njihovu neravnopravnost u Srbiji i Rumuniji, ali mu je Vadington odgovorio da je veoma važno »da se ovaj trenutak iskoristi za potvrđivanje načela verskih sloboda od predstavnika cele Evrope!«¹¹⁰

Smatrajući da ovaj trenutak nije najpovoljniji za nastavak rasprave, predstavnik srpske vlade na kongresu J. Ristić se odmah dao na posao da stvori što povoljnije uslove i okolnosti u korist Srbije. Sazvao je izveštače raznih engleskih, nemačkih, i francuskih listova sa kongresa i objasnio im »pravo stanje Evreja u Srbiji«. Zatim je, pošto je od kneza Milana dobio ovlašćenje da može obećati ovo izjednačenje, pohitao da to saopšti Vadingtonu. Francuski ministar ga je posavetovao da to pismeno saopšti predsedniku kongresa, jer je Evropa smatrala »izravnaje Evreja s ostalim verama kao pitanje časti.«¹¹¹ »Ja sam uveren — izjavio mu je — da bi takvo vaše saopštenje imalo povoljnog dejstva i na druga vaša pitanja.«¹¹² Obradovan ovim i komplimentom da je do sada srpsku stvar dobro rukovodio (zbog čega se mogu nadati maksimumu od onoga što se u tadašnjim okolnostima moglo dobiti), Ristić je prihvatio savet i pismeno saopštio Bizmarku »da će srpska vlada prihvatiti prvu priliku da zakonskim putem poništi i poslednje ograničenje, koje se tiče Jevreja, te da ih potpuno izravna sa svima njihovim sugrađanima drugih vera.«¹¹³

Kada su se, povezano sa ovim, svi delegati kongresa napokon izjasnili u prilog nezavisnosti Srbije, komisiji za redakciju Berlinskog ugovora ostavljeno je da sažme ove odluke u kratka pravna obrazloženja. Tako su nastali članovi XXXIV i XXXV Berlinskog ugovora kojima je Srbiji priznata nezavisnost i stavljena obaveza da prizna punu versku, političku i pravnu jednakost pripadnicima svih religija.¹¹⁴ Ta obaveza je formalno ispunjena tek deset godina kasnije donošenjem slobodoumnog Ustava iz 1888. godine, mada su je i svi ustavni projekti u međuvremenu pod-

¹⁰⁹ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 362; *Istorija srpskog naroda*, V—1, 414—417; I. Šlang, *nav. delo*, 101.

¹¹⁰ *Istorija srpskog naroda*, V—1, 416.

¹¹¹ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 362.

¹¹² *Istorija srpskog naroda*, V—1, 417.

¹¹³ *Isto*; *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 362; I. Šlang, *nav. delo*, 101.

¹¹⁴ *Istorija srpskog naroda*, V—1, 416.

razumevali i mada je njen smisao u političkom životu Srbije od 1878. i te kako bio ispunjen.¹¹⁵ Kako zaključuje Šlang: »... protivu Ustavom zajemčene jednakosti nije se više pojavila nikakva opozicija, i nekadašnja protivnica Jevreja — trgovačka konkurencija — pomirila se, najzad, sa idejom ravnopravnosti, pošto je uviđela, da slobodno takmičenje u trgovini, kao i na svima ostalim poljima rada, donosi više koristi nego štete.«¹¹⁶ Štaviše, pojedinim školovanim i poslovno sposobnim Jevrejima pružani su veća šansa i poverenje da se iskažu u političkom i privrednom životu zemlje nego njihovim sugrađanima Srbima. Članove porodice Buli imenovao je kralj Milan za poslanike u skupštini, Avram Ozerović je postao poslanik zakonodavne skupštine, Hajim Davičo je imenovan za načelnika generalnog konzulata u Pešti, dr Bernard Briš je uzet za dvorskog lekara, Maksim Flajšer i Simon Landau za dvorske liferante, itd. Mnogi od njih su bili više puta pozivani u dvor i odlikovani visokim ordenima.¹¹⁷

Prilikom svog boravka u Parizu, nešto pre donošenja Ustava iz 1888. godine, kralj Milan je primio deputate Izraelitske alijanse i u razgovoru sa njima iskazao radost što mu nisu dostavili nikakve tužbe protiv odnosa vlasti u Srbiji prema njihovim sunarodnicima. Čuvši da mu oni, budući dobro obavešteni, izražavaju veliku blagodarnost na svemu stavio im je u izgled da će novi ustav koji je u pripremi, još bolje učvrstiti položaj Jevreja u Kraljevini.¹¹⁸

Tako se proces sticanja punih građanskih prava Jevreja u Srbiji poklopio sa sticanjem državne nezavisnosti i izgradnjom modernog demokratskog društva. To su hteli da sačekaju, odnosno tako su hteli da bude ljudi koji su odredili pravac srpske državne politike sredinom prošlog veka. »A kad se to ostvari (oslobođenje) onda može sedeti i raditi gdi god ko oće, pa i Evrei«, reči su liberalskog prvaka Jevrema Grujića iz 1861. godine.¹¹⁹ Ali kao što je demokratija u Srbiji zapadala u duboke krize sve do 1903. godine, tako su i Jevreji još za izvesno vreme, doduše u bližoj meri nego pre, morali da budu izloženi predrasudama koje su u neobaveštenom narodu od davnih vremena postojale prema njima. U naglom narastanju političkih struja početkom 80-ih godina, najugledniji i najaktivniji Jevreji našli su svoje mesto uglavnom u redovima Napredne stranke, dragoj i samom vladaru, ali se, recimo, u glavnoj oponentskoj struji, među radikalima, još 1883. godine mogao začuti glas Nikole Pašića upućen širokim narodnima masama da ne poštuju zakon (»Zakon o ustrojstvu vojske«) koji će im skinuti puške »s duvara«, jer će im se tako vlast lakše popeti na grbaču i njihovu muku lakše prodati Jevrejima!¹²⁰

Prvaci sitnoburžoaske stranke, kakva je tada bila Radikalna, koji su srpskom seljaku obećavali korenit preobražaj društva, svakako su u periodu naglog razbuk-tavanja kapitalističkih odnosa osetili zamoren korak u političkoj trci s naprednja-

¹¹⁵ J. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, 189—389; I. Šlang, *nav. delo*, 101.

¹¹⁶ I. Šlang, *nav. delo*, 101.

¹¹⁷ Isto, 100, 104; ovde Šlang greši kad kaže da je H. Davičo poslat za generalnog konzula u Peštu (str. 100).

¹¹⁸ Isto, 100.

¹¹⁹ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 100.

¹²⁰ *Istorija srpskog naroda*, VI—1, 70.

cima, tada strankom na vlasti, pa su im u njenom članstvu boli oči preduzimljivi, a do tada obespravljani Jevreji. Smatrali su ih »stranom silom« koja se meša u unutrašnje stvari Srbije i u čije se ruke odliva srpski kapital.¹²¹ Ne mnogo iza toga, kada se i radikali budu učvrstili kao izrazita buržoaska stranka i kada preuzmu vlast u zemlji, prisustvo Jevreja u njihovim redovima ne da im neće zasmetati nego će ih ponaosob smatrati »srećnim dobitcima«.

S druge strane, drugačiji tretman u vojsci posle srpsko-turskih ratova kad su i Jevreji zaslužili pravo na sticanje činova, i drugačiji tretman uopšte u narodu kad su se nakon izjednačavanja građanskih prava mogli slobodno kretati po unutrašnjosti, razvijajući poslove, uticali su na pojavu sve češćih posrbijavanja prezimena, odnosno dodavanja jevrejskim prezimenima nastavka »ić« (David-ović, Avram-ović, Naftali-ć, Almozlino-vić, Anđelo-vić, Kalmi-ć, Demajo-rovic itd.) u pokušaju da sami otklone susret s predrasudama. Ova je pojava postala češća nešto posle 1900. godine, a naročito u vreme ratova kada su, praktično, srpski vojnici trebalo da slušaju komande pojedinih oficira sa čudnim prezimenima bez »ić«: Tajtacak, Benarojo, Heskija, ili Adanja, Levi, Gedalja, Hazan, Macliah i druga, ili da leže u rovu sa kojekakvim »strancima«. Mostove preko predrasuda pravili su najčešće sami Jevreji, želeći da se komotnije osećaju i da potvrde svoju stopljenost sa sredinom u kojoj žive. Tendenciju ka ukklanjanju razlika između Jevreja i Srba, koja se najvidljivije ispoljavala kroz različitost imena i religije, održavali su i Srbi, sve redovnije smatrajući Jevreje za »svoje Mojsijevce«, »Srbe Mojsijevce«, odnosno sve češće i zvanično kao »Srbe Mojsijeve vere«.

Nakon teksta »Pregled istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske ravnopravnosti«, čitaocima se pruža prilika da se upoznaju sa biografijama nekoliko istaknutijih članova jevrejske zajednice. Oni su svojim delima, ponekad neobičnim, a ponekad zaista veličanstvenim, zadužili i svoju etničku zajednicu i beogradsku sredinu i svoju zemlju Srbiju, odnosno Jugoslaviju. Uzvratio im je na različite načine. Pažnju autora privukli su nazivi ulica u prestonici, individualna i grupna spomenička obeležja i slično, čime se beogradska sredina još od kraja prošlog veka počela dostojno oduživati svojim zaslužnim Jevrejima (prilog br. 2).

Nekolicini njih, međutim, smatramo da nije posvećena dovoljna pažnja ni u domaćoj istoriografiji, ni u simboličkom obeležavanju, uzimajući u obzir njihove zasluge u političkom, humanitarnom i kulturnom radu. Posetivši Jevrejsko groblje na Paliluli zainteresovali smo se za biografije pojedinih ljudi kojima se zasad vredi odužiti bar na ovakav način (prilog br. 1).

Ovom prilikom iskazujemo i posebnu zahvalnost Aleksandru Demaju (zaslužnom članu beogradske Jevrejske opštine i članu muzejske komisije) na plodnim idejama, doprinosu i davanju inspiracije za izradu integralne verzije našeg teksta

¹²¹ Isto; D. Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Beograd 1951, 230—242.

»Jevreji srpske prestonice u istoriji i javnim obeležjima grada«, pohranjenom u Jevrejskom muzeju u Beogradu iz kojeg smo izdvojili važnije delove i sačinili »Pregled istorije beogradskih Jevreja...« sa dva priloga koje ovom prilikom objavljujemo.

II

BIOGRAFIJE POJEDINIH UGLEDNIH BEOGRADSKIH JEVREJA

Kada su srpski ustanici u zoru 12. decembra 1806. godine, nakon duge opsade prodrli kroz beogradske kapije i brzo savladali poslednje otpore branilaca, pred sobom su u varoši zatekli ostatke uspaničenog naroda koji nije uspeo u toku noći da se skloni u tvrđavu i stavi pod privremenu zaštitu vezira. Tih otprilike 1.200 duša¹ našlo se na milosti i nemilosti srpskih vojnika koji su hitro zauzimali sve važnije tačke u naselju. Zbog izgreda i sa jedne i sa druge strane, pljačke ili pokušaja otpora iz tvrdih kuća padale su i naknade žrtve; nekoliko dana kasnije, na beogradskim ulicama izbrojano je čak 240 teševa. Srpske starešine su teško svladavale bes svojih vojnika prema dotadašnjim nehrišćanskim stanovnicima varoši. Uz mnogobrojan muslimanski, odnosno turski živalj stradao je, bez pravljenoj velike razlike, i izvestan broj Jevreja čiji su preci odvajkada tu živeli. Jedna sporedna epizoda govori o nekolicini ustanika koji su spustivši se do Jevrejske mahale, uz nekoliko kuća i dućana, teško oštetili i unutrašnjost sinagoge.² Padom tvrđave 8. januara 1807. godine prekinuta je agonija izglednelog opkoljenog naroda i pod direktivom Mladena Milovanovića, novog zapovednika Beograda, započela je prva asimilaciona mera za stvaranje srpske nacionalne države: nasilno je pokršteno gotovo 6.000 Turaka i Jevreja; ostali su pobijeni ili proterani.³ Zauzeće ovog grada je zbog položaja i značaja predstavljalo ključni uspeh Karađorđevih vojnika; u njega su kao u prestono mesto brzo prenete sve institucije države u stvaranju. Ali nastalo »srpsko« vreme u njemu nije dugo potrajalo. Istorija se i nadalje poigravala sa sudbinom Beograda, vraćala ga u turske ruke, potom u zajedničke turske i srpske, da bi tek mnogo, mnogo kasnije ovaj grad stvarno postao i ostao srpska prestonica.

Jedan vek kasnije od opisanog događaja, u njemu je mnogo šta izgledalo drugačije. Iz grada izmenjenog lika, evropeizovanog, sa tada modernim saobraćajnicama, tramvajskim linijama i visokim novopodignutim građevinama, Turci su odavno bili proterani. Jednog, pak, majskog prepodneva 1907. godine dešavalo se, sa gledišta naše teme, nešto veoma zanimljivo. U ulici cara Uroša, uz veliku svečanost, Karađorđev unuk kralj Petar je polagao kamen-temeljac za novu sinagogu »svojoj

¹ Ovaj podatak kao izvorni navodi dr Dušan Popović u knjizi *Beograd kroz vekove*, str. 316, Beograd 1964; takođe o zauzimanju Beograda vld. V. Čubrilović, »Ustanak 1805 i 1806 godine«, *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 28—29; I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 64—66; S. Skoko, *Karađorđevi početni ratni i operacijski planovi, Istorijski značaj srpske revolucije 1804. godine*, Beograd 1974, 339.

² I. Šlang, *nav. delo*, 66; D. Popović, *nav. delo*, 317.

³ D. Popović, *nav. delo*, 317; V. Čubrilović, *nav. članak*, 31.

braći Srbima Mojsijevcima«. Burno pozdravljen od naroda, u pratnji Davida Alkalaja, potpredsednika Jevrejske opštine, koji je u svom govoru isticao da dinastija Karadorđevića »nikad nije pravila nikakve razlike među sinovima ove zemlje, bez obzira kojoj veri pripadaju«, te zastupnika rabina i nekoliko ministara, kralj je, smatralo se, do tada učinio najvišu milost jednog vladara prema svojim jevrejskim podanicima. Izrazivši nadu da će dočekati završetak izgradnje, takođe je iskazao zahvalnost na pozivu i rekao predstavnicima opštine da požure, pa da ga pozovu kada bude osvećenje!⁴

I zaista, već iduće godine 17. septembra uveče, nakon pompeznih dnevnih svečanosti koje su pratile zbivanje, kralj Petar se našao pred ulazom u ovu sinagogu »Bet Jisrael«, dopraćen do nje muzikom VI puka i dočekan od jevrejskog sveštenstva na čelu sa zastupnikom rabina hašam Testomi. »Štupajući na ativa, burno pozdravljen od sveta koji je ispunio sinagogu, Kralj je pred ativa uklonio postavljenu vrpcu i time simbolično otvorio sinagogu.« Po njegovom odlasku održana je prva služba, posle čega je nastavljeno narodno veselje do kasno u noć.⁵

Tri i po decenije kasnije, tokom jeseni 1941. godine, više ekipa nemačkih vojnih kamiona razvozilo je muklim beogradskim ulicama sve registrovane zatečene Jevreje, najpre muškarce, potom žene i decu, iz topline njihovih stanova u tri novoformirana koncentraciona logora: Banjicu, Topovske šupe i Sajmište.⁶ Beograd je po ko zna koji put u svojoj istoriji doživljavao sudbinu porobljenog i razrušenog grada; ovoga puta strašnije nego ikada. U sećanjima savremenika još nisu bila iščezla vremena viteških ratova i slavnih vojskovođa, a rat su već vodila čudovišta. Opijeni svojom rasističkom, posebno antisemitskom ideologijom, nacisti su dobro znali da razlikuju Srbe od njihove »braće Mojsijevaca«, naravno bez milosti i za jedne i za druge. Visoki stepen emancipacije i srastanja sa beogradskom srpskom sredinom koje su Jevreji, nakon mukotrpnog sticanja, odavno doživeli u obnovljenoj srpskoj državi pao je do ništavila istoga dana kada su, pred kapitulaciju zemlje, pobedničke nemačke trupe ušle u prestonicu, još zadimljenu, punu zgarišta i ruševina i otpočele pljačku jevrejskih dućana. Sledećih jutara je grad osvitao sa plakatima kojima se jevrejski živalj poziva na obaveznu registraciju u Upravu grada. Kada su posle odvođenja u logore započela i prva streljanja postajalo je jasno da je kod vođa fašističke Nemačke već odlučeno o rešenju »jevrejskog pitanja« u Evropi — potpunim istrebljenjem. Beograd, jedini okupirani grad sa tri konclogora, počeo je prvi da otvara grobove. Uz plamen, koji je na kraju obližao i zidove sinagoge »Bet Jisrael«,⁷ izgubio je za nepune dve godine gotovo 10.000 svojih Mojsijevaca, ili pet šestina od ukupnog broja ovih bespomoćnika nastanjenih u njemu. Ostalima kojima je ranije otvorio vrata za bekstvo, ili ih je negde duboko u sebi sakrio i prištajio, omogućio je da se samo čudom spasu.

⁴ *Vesnik*, V. Beograd 1940, 6—7.

⁵ *Isto*.

⁶ *The crimes of the fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, Beograd 1957, 2—52.

⁷ Sefardski hram u Ulici cara Uroša pretvoren je najpre u magacin za smeštaj jevrejskih stvari, da bi ga Nemci pri povlačenju minirali i razorili.

Danas u Beogradu prema evidenciji gradske Jevrejske opštine živi svega oko 1.300 prijavljenih članova ove etničke grupe.⁸ Posrbljenih, asimilovanih i pretopljenih u mešovitim brakovima ima ih svakako mnogo više. Mnogi su u poratnom periodu zauvek napustili grad svojih predaka i odselili u zemlju svojih prapredaka, u novoformiranu Državu Izrael.⁹ Sa sobom su poneli uspomene, a iza sebe ostavili jedan grad sa teškom istorijom, sa bratskim narodom, sa spomenicima zajedničke teške prošlosti. Te prošlosti, gorke ali slavne, mogu se s ponosom sećati i oni koji su otišli i oni koji su ostali jer su njoj kao dokazani patrioti, i sami ostavili dubok pečat. Imena najslavnijih beogradskih Jevreja zadržana su danas u mnogim javnim obeležjima grada kao prigodni, odnosno, počasni naslovi nekoliko ulica, gradskih kuća, ustanova i institucija.

Šetnja grobljem

Iza crnih metalnih dveri, veliki broj individualnih spomenika u senci zimzelena podstiču maštu posmatraču kratkim napomenama uklesanim u mermer o životima pokojnika. Sa desne strane široke centralne staze nudi nam se iz večnog mira svojim spomeničkim obeležjima najveći broj onih koji su zadužili svoju zajednicu.

Najpre RAFAILO FINC (1870—1936), advokat i bivši predsednik Crkveno-školske jevrejske opštine,¹⁰ za koga u starim novinama¹¹ nalazimo da je bio jedini koji je na čelu zajednice ostao u dva uzastopna perioda (od 1920. do 1926. godine). Objašnjenje se nalazi u činjenici da mu je kao vrednom čoveku, kome je dobrobit zajednice bila na srcu, trebalo ostaviti vremena da svoj program sprovede do kraja. A on se sastojao u širokim smernicama rada koji bi u proširenoj »velikoj Otadžbini«, nastaloj posle prvog svetskog rata, blie dostojne prestoničkog jevrejstva. Takva obaveza nametala se sama po sebi prethodnim stvaranjem »Saveza Jevrejskih Veroispovednih Opština u Kraljevini SHS« 1919. godine sa zadatkom da se u ujedinjenoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca »stara o pojedinim opštinama, da posreduje u službenom saobraćaju između državnih vlasti i njih... da ih zastupa pred državnim vlastima i da ovima daje mišljenje o svima zakonskim projektima, naredbama i odredbama koje se tiču jevrejskih veroispovednih opština«.¹² Rafailo Finc je bio jedan od osnivača tog Saveza i član njegovog Izvršnog odbora od osnivanja do svoje smrti. Takođe je bio dugogodišnji član Glavnog odbora Crvenog krsta, predsednik Ekonomsko-finansijske sekcije u Kraljevini SHS i član Kasacionog disciplinskog veća u Advokatskoj komori Beograda. Kao najveća vrлина upamćena mu je skromnost koja se potkrepljuje podatkom da je od 1926. do 1932. bio samo član opštinske uprave »jer je smatrao da je i taj položaj pun časti i ni-

⁸ Podatak iz januara 1991. godine.

⁹ S. Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda, Beograd 1988*, 240.

¹⁰ »Crkveno-školska jevrejska opština« podrazumevala je od 1893. do sredine tridesetih godina ovoga veka Sefandsku veroispovednu opštinu, nasuprot drugoj, Aškenaskoj opštini ili »S:psko-jevrejsko crkvenoj opštini aškenaskog obreda«: A. Demajo, »Prilog isto:rijatu jevrejske zajednice u Beogradu u periodu između dva svetska rata«, ZPA JIM, Beograd 1988, 6.

¹¹ *Vesnik*, XI, Beograd 1940, 6.

¹² I. Šlang, *nav. delo*, 121.

kad nije ni pomišljao da kao bivši predsednik može zauzimati samo predsednički položaj.¹³

Idući dalje i zaobilazeći načas spomenički kompleks izginulim jevrejskim borcima u ratovima Srbije od 1912. do 1918. godine dolazimo do groba JAKOVA M. ALKALAJA (1843—1896), takođe bivšeg predsednika Jevrejske opštine, koji je ovu funkciju obavljao više puta. Kao dete je bio predodređen za duhovnog vođu beogradskih Jevreja, jer je pohađao versku školu i stekao svešteničko zvanje hahama i šehota. Uz savršeno versko vaspitanje naučio je hebrejski jezik i obogatio svoju biblioteku najboljim hebrejskim delima onoga vremena. Ali kao mladog čoveka ponese ga trgovački poziv i tu se pokaza veoma spretan. Brzo je izbio na prvo mesto među izvoznicima i čak postao predsednik njihovog udruženja. U svojoj tridesetoj godini izabran je prvi put za predsednika Jevrejske opštine i tako umesto duhovni postao svetovni vođa svoje zajednice. Svoju poslovnu sposobnost podario je opštini usavršavajući administraciju, vršeći reformu školstva, dovodeći prvog učenog rabina u Beograd i zavodeći ustanovu rabinata, osnivajući učiteljski seminar, penzioni fond, itd. Zamislio je podizanje velikog jevrejskog doma kao središta života zajednice i privoleo izvesnog Matu Levija da svoje imanje zavešta u tu svrhu opštini.¹⁴ Za njegovog mandata donet je u Srbiji Ustav iz 1888. godine koji je formalno izjednačio građanska prava Jevreja sa Srbima. Alkalaj se potrudio, pa je sa predstavnicima opštine otišao u posetu kralju Milanu i odneo mu na poklon jedan primerak tog Ustava ispisanog na pergamentu hebrejskim slovima.¹⁵ Sve u svemu, sačuvan je u uspomeni kao predsednik (»srpskih Mojsijevaca«) velikog formata.

Uz put zastajemo i kraj skromnog spomenika ocu i sinu MOŠI i JAKOVU MEVORAHU za koje nas takođe vezuje nekoliko zanimljivih podataka. Stari ćir-Moš (1824—1901), bivši dvorski menjač i prvi prodavac lozova u Beogradu, imao je tokom svog dugog života samo jedan filozofski moto: da u sve što se odnosi na prošlost ne vredi ulagati! Koliko je bio u pravu ne znamo, ali da je najviše po tome upamćen vidimo i iz kratkog nekrologa na kamenu gde stoji doslovno da ćir-Moš »za prošlost ništa ne daje«. Njegov sin Jakov (1855—1940), pre nego što se sa porodicom preselio u Budimpeštu bio je predan radnik u delatnosti opštine kao član uprave. Vrativši se posle prvog svetskog rata u Beograd živeo je skromno i pobožno, odlazeći svaki dan u sinagogu sve do svoje smrti 19. oktobra 1940. godine.¹⁶

AVRAM M. OZEROVIĆ (1848—1916), takođe bivši predsednik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine (1877—1880. i 1910—1913), počiva na počasnom mestu u groblju, sa leve strane blizu ulaza. U njegovu biografiju svakako ulazi najpre podatak da je prvi Jevrejin koji je postao narodni poslanik u Skupštini Srbije, i to 1877. godine, dakle pre izjednačavanja građanskih prava Jevreja sa Srbima. Naime, po

¹³ *Vesnik*, XI, 1940, 6.

¹⁴ Današnji Jevrejski dom u Ulici 7. jula br. 71; *Vesnik*, X, 1939, 7—8.

¹⁵ *Vesnik*, X, 1939, 7—8.

¹⁶ *Vesnik*, VI, 1939, 15.

stišavanju operacija u prvom srpsko-turskom ratu (1867—77), u okviru pregovora o miru koji su vođeni u Carigradu, Turska je pored ostalog tražila ispunjenje tzv. moralnih garancija koje su podrazumevale i potpuno priznanje građanskih prava Jevrejima i Jermenima nastanjenim u Srbiji, te njihovo slobodno naseljavanje u unutrašnjosti zemlje. Srpska vlada je zbog sadržaja ostalih tačaka uspela da izbegne puno ispunjenje ovih garancija; ona ih je samo sažela u dodatni spis, tzv. »Objašnjivu notu«, koji je ušao u zvanični Protokol mira od 28. II 1877. godine. Četvrta tačka moralnih garancija koja se odnosila na »preimućstva« Jevreja i Jermena izašla je tako iz okvira pregovora, a na zahtev Porte za objašnjenje, srpski poslanici su odgovorili da u Srbiji svi građani »uživaju ravna prava građanska i politična (i) da ni Čivuti podanici srpski nisu toga lišeni«, te konstatovali da postoji samo jedna vrsta ograničenja koja se odnosi na nastanjivanje u unutrašnjosti zemlje, a kojoj podležu svi koji nisu pravoslavne vere.¹⁷ No prema odluci kneza Milana, Protokol mira sa Portom nije smeo biti potpisan sve dok ga ne odobri Velika narodna skupština koja je prema Ustavu iz 1869. godine sazivana u vanrednim prilikama.¹⁸ Odluka da se sasluša njen glas bila je, međutim, posledica i kneževog tajnog plana smišljenog sa konzervativcem Marinovićem i ruskim konzulom Karcovim da se odmah po zaključenju mira zbači liberalna vlada i na upravu zemlje vrate konzervativci. Imali su jednostavnu računicu da će narod, nezadovoljan teškim žrtvama koje je podneo u izgubljenom ratu, hteti da se osveti liberalnoj vladi tako što će u Skupštinu poslati njene protivnike; štaviše, možda će se tražiti i krivična odgovornost za liberalske ministre, čime bi se višestruko dobilo: knez bi sa sebe skinuo krivicu za rat i poraz, a konzervativci bi došli na vlast i stvorili uslove za promenu Ustava.¹⁹

Mada je Mihailović-Ristićeva vlada bila zaprepaštena kneževom odlukom o sazivu Velike narodne skupštine, ipak se pristupilo predizbornoj kampanji. Bivši predsednik vlade i kasnije osnivač tzv. mladokonzervativne grupe političara Aćim Čumić potrudio se da za konzervativnu partiju pridobije, pored ostalih, i glasove u jevrejskom kvartu. Međutim, oni su to uslovili postavljanjem svog kandidata za poslanika, Jevrejina, što je posle kratke procedure moralo biti primljeno zbog izvesnih obaveza koje je konzervativna partija imala prema predloženom kandidatu Avramu Ozeroviću, tadašnjem predsedniku njihove veroispovedne opštine. Obzir prema interesima jevrejske zajednice bio je utoliko veći što su četvorica srpskih vojnika Jevreja izašla iz prethodnog rata odlikovana visokim vojnim ordenjem, pa se o njihovoj hrabrosti još uvek prepričavalo.²⁰ O ovoj kandidaturi se pozitivno izrazila i Izraelitska alijansa u Parizu smatrajući da je reč o pravom čoveku koji može da zastupa interese svoje etničke zajednice.²¹ Ona je u vezi s tim konstatovala da Jevreji u Srbiji nesumnjivo uživaju sva politička prava sem što im se oduzima pravo da se kreću po unutrašnjosti zemlje i »verovatno sprečava pristup slobodnim zvanjima i napredovanje u vojsci«,²² što je u osnovi bilo tačno. Posle spora-

¹⁷ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 276—288; *Istorija srpskog naroda*, V-1, Beograd 1983, 393—394; I. Slang, *nav. delo*, 95—96; *Vesnik*, VI, 1939, 6.

¹⁸ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 273; *Istorija srpskog naroda*, V-1, 393—394.

¹⁹ *Istorija srpskog naroda*, V-1, 394.

²⁰ Bili su to dr Bernard Brill, dr Samuilo Pops, Benjamin Ruso i Mihailo Ozer; I. Slang, *nav. delo*, 95—97.

²¹ *Isto.*

²² *Isto.*

zuma u vezi sa izborom svoga mandatora, Jevreji su se okupili u kafani »Tikun Hacot« i detaljno razmotrili sve što očekuju od budućih izbora i zalaganja svoga kandidata. Nakon uobičajenih molitava, rabin je svojim govorom sugerisao prisutnima da se ne uzdrže od glasanja jer bi u protivnom samo otežali izmičuće izjednačavanje svojih prava. Na sastanku se pojavio i upravnik grada, koji je nakon traženja nekih naknadnih objašnjenja izjavio pred svima da je kandidatura Avrama Ozerovića po volji ministru Čumiću i da će se vlada potruditi da ga uzme pod svoje pokroviteljstvo. Dva dana kasnije uvršten je među osam zvaničnih kandidata, a budući da su ga podržale i vlasti i opozicija, na izborima 4. marta osvojio je čak 454 od mogućih 752 glasa i tako veoma ubedljivo bio izabran.²³

Međutim, knez Milan se užasnua od ukupnih rezultata izbora, jer većinu u Skupštini nisu dobili ni konzervativci ni liberali, nego »sve sami radikali i karadorđevičevci«, i, kako ih je knez ocenio, »sve sami elementi nereda i nosioci socijalnog i dinastičkog prevrata«.²⁴ Tada su se izbezumljenom knezu obratili predsednik vlade Ristić i ministri Milojković i Grujić, oprobani majstori u političkoj taktici »u korišćenju skupština i savlađivanju opozicije... veći majstori i od Marinovića i od kneza«.²⁵ Njihov predlog je bio za to da se Skupštini dozvoli da se izjasni samo o onome zbog čega je i sazvana — o pitanjima mira ili rata. »Čim se o tome izjasni, knez će je raspustiti i neće dozvoliti nikakvu raspravu o bilo kojoj drugoj stvari«.²⁶ To je naravno i prihvaćeno.

Na zasedanju Velike narodne skupštine zakazanog dana 12. marta, u zgradi Narodnog pozorišta pojavio se međutim i izabrani kandidat Avram Ozerović sa velikom molbom koju je njegova zajednica preko njega trebalo da uputi Skupštini na raspravu, a koja se odnosila na konačno ukidanje ograničenja jevrejskih prava u Srbiji. Posle kratkog kneževog govora, Jovan Ristić je kroz veliki žagor publike pročitao opširan izveštaj »o postanku rata«. Nekoliko puta je Ozerović pokušavao da se osvrne na ravnopravnost Jevreja koju je Turska zahtevala, ali su ga prekidala dvojica poslanika koji su mu dobacivanjem skretali pažnju da to nije na dnevnom redu.²⁷ Potom je stavljeno na glasanje pitanje rata ili mira, i Skupština je jednoglasno izglasala odluku o prihvatanju uslova za uspostavljanje mira. Kada su, pak, poslanici očekivali da će započeti prava rasprava o vladinoj ratnoj politici, ponovo je na pozornicu stupio knez i saopštio da je Velika naroda skupština okončala svoj rad i da se toga trenutka raspušta. Zaprepašćeni narodni predstavnici nisu mogli da veruju svojim ušima. Kako nisu hteli da napuste dvoranu, to ih je upravnik gradske policije Jakob Tucaković opomenuo da od toga časa nisu više poslanici, pa neka pripaze šta rade. Opozicija je sve svoje nezadovoljstvo mogla da iskali još jedino u burnim kafanskim razgovorima te noći u Beogradu.²⁸

Verovatno je te večeri bilo buno i u kafani »Tikun Hacot« u jevrejskoj četvrti, jer prvi narodni poslanik iz njihovih redova nije ni stigao da dođe do reči na pome-

²³ Isto.

²⁴ *Istorija srpskog naroda*, V-1, 394.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto; I. Šlang, *nav. delo*, 96.

²⁸ Isto.

nutom skupštinskom zasjedanju. Uostalom, kao i svi drugi narodni poslanici ispaao je žrtva jedne političke igre kneza Milana i njegovih »spasitelja«, članova Mihailović-Ristićeve liberalne vlade, između kojih su tek tada uspostavljeni pravi prijateljski odnosi i saradnja; za izigrane saveznike Marinovića i Karcova, knez uopšte nije mario.

Ovaj događaj, pored ekonomskog interesa, svakako je uticao na Avrama Ozerovića da se ubrzo približi tzv. mladokonzervativnoj grupi političara koja će pod vođstvom A. Čumića, M. Piroćanca, M. Garašanina, Č. Mijatovića, S. Novakovića i drugih uglednih ličnosti već u oktobru 1880. godine preuzeti vlast u Srbiji i prerasti u čuvenu Naprednu stranku što će zadugo uspeti i da očuva svoju vladajuću poziciju. Za Ozerovića je našla mesto čak u svom Glavnom odboru.²⁹

Inače je, njegova porodica Ozer, sefardskog porekla, postojala u Beogradu još od XVII veka, baveći se trgovinom, razvijajući posao, stičući ugled i ujedno preživljavajući sve mene bolne stvarnosti grada i u njima svog etničkog kolektiviteta. Majka Paskva bila je iz veoma ugledne porodice Davičo. Avram, koji je svoje prezime tek kasnije posrbio,³⁰ i sam se u vreme opisanog događaja bavio trgovinom radeći do smrti svoga oca Moše u velikoj bakalnici u blizini centra grada, na Zereku, u današnjoj Ulici 7. jula. Pre toga je u Beču završio Višu trgovačku akademiju. Njegov pristupanje taboru »naprednjaka« značilo je veliki dobitak za ljude koji su Srbiju hteli da povedu putem bogatstva i »čiste ustavnosti« zapadnoevropskog tipa, bojeći se svojim »trima glavnim bojama« — zakonom, slobodom i napretkom. U njemu su stekli nezamenljivog savetnika za mnoga šakaljiva pitanja iz oblasti finansija.³¹ Ušavši ponovo u Parlament 1880. godine uzimao je vidnog učešća u svim debatama iz te oblasti i često je delegiran za važnije finansijske poduhvate. U skupštinskoj raspravi 1882. povodom ratifikacije Trgovinskog sporazuma između Srbije i SAD iz 1881. godine, aktivno je branio stav vlade; bio je glavni delegat za zaključenje zajma 1881, nalazio se u Finansijskom savetu u času kada je finansijsko stanje Kraljevine Srbije bilo prilično ozbiljno i igrao je vodeću ulogu prilikom zaključenja tzv. Karlsbadovog aranžmana kojim su srede finansijske obaveze Srbije prema inostranstvu. Budući da se Napredna stranka veoma brzo stopila, pa i identifikovala sa politikom kneza Milana i na spoljnjem i na unutrašnjem planu, postajući na neki način »dvorska stranka«, to se i Avram Ozerović našao u najužem krugu ljudi koji su 1882. podržali proglašenje Milana Obrenovića za kralja, a Srbiju za kraljevinu.³²

Veran svojoj stranci, a njoj potreban sa osobinama vrsnog privrednika i finansijera, ostao joj je u vođstvu kao stalni član Parlamenta sve do 1896, odnosno do njenog raspada. Dok su prvih godina bili neprestano na vlasti, Ozerović se živo zainteresovao za stanje u našem rudarstvu koje je i pored ogromnog potencijala bilo na najnižim granama. Sa mnogo samoodricanja i razočaranja uvrstio se u pio-

²⁹ D. Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Beograd 1951, 203—212; A. Demajo, *nav. članak*, 16.

³⁰ O ovome nemamo preciznih podataka, ali pretpostavljamo da je bilo pre 1887. godine.

³¹ *Vesnik*, VI, 1939, 6; *Istorija srpskog naroda*, VI-1, 36; D. Janković, *nav. delo*, 203—212.

³² *Vesnik*, VI, 1939, 6; D. Janković, *nav. delo*, 216—217.

nire ove privredne grane postavljajući temelje mnogim rudarskim centrima, koji su kasnije postali poznati u celoj Evropi. Založio se za osnivanje i podizanje Dobranjskih rudnika uglja, neresničkih zlatnih rudnika, ispitivanje rudarskih terena u vranjskom okrugu i za obrazovanje sindikata za ispitivanje zlata u reci Jelašnici. Ne želeći ništa da prepusti slučaju, a imajući uvek pred očima zapadnoevropske uzore privređivanja, učestano je putovao po evropskim zemljama, obilazeći tamošnje rudnike, raspitujući se, konsultujući se i saznavajući. Izvanrednim poznavanjem stranih jezika: nemačkog, francuskog, italijanskog, engleskog, španskog, rumunskog i grčkog, na kojima je i pisao i govorio,³³ i ličnim osobinama stvorio je krupne i nebrojene poslovne veze u razvijenim zemljama i gradovima, u Parizu, Briselu, pa čak i među članovima Doma lordova u Londonu. U skladu sa osnovnim idealima svoje političke partije dao je značajan doprinos modernizaciji i evropeizaciji Srbije, podstičući i ubrzavajući razvitak kapitalizma u njoj. Kada su 1887. godine naprednjaci ustupili vlast radikalima, Ozerović je, tada već poznati veletrgovac i industrijalac, otišao i lično preuzeo rudnike uglja u Dobri, gde je ubrzao uspeh i doveo do proizvodnje 90-ih godina od 10.000 tona godišnje.³⁴

Čovek ovakvog poletnog duha i sposobnosti nije, međutim, nikada zaboravljao na svoju užu jevrejsku zajednicu. Osim što je pomagao rođake i prijatelje da dođu do izvesnog kapitala (primer manufakturiste Mihaíla Ozerovića)³⁵ učestvovao je i u svim akcijama za socijalno i kulturno podizanje beogradskih Jevreja. Mnogi kasnije uspeli članovi zajednice zahvalni su upravo njemu za početne podsticaje, šansu i podršku. Kad je već bio podmakao u starosti, a posustao od rada, 1910. godine mu je jedna ozbiljna grupa mladih Jevreja ponudila da poslove opštine preuzme u svoje ruke. Za vreme tog predsedničkog mandata (1910—1913), Ozerović je stigao da uvede niz korisnih novina u rad opštine i da znalački pruži šansu mnogim mladim talentovanim ljudima. U svom ne predugom, ali zato burnom životu zaslužio je i stigao da dobije mnoga državna odlikovanja: Takovski krst, Orden Svetog Save IV i III reda, Medalju Obnovljene Kraljevine, Ratne spomenice i Spomenicu Crvenog krsta. Umro je u Vrnjačkoj Banji iscrpljen velikim radom i slomljen događajima iz 1916. godine, za vreme prvog svetskog rata.

Dalje, u dubini centralne staze sa desne strane, u velikom hladu privlači pažnju posmrtna aleja poznate beogradske porodice BULI, sa nekoliko visokih skladnih spomenika od belog kamena u pošljunčanom polukrugu i sa kitnjastim paralelnim hebrejskim i ćirilničnim natpisima na njima, uz obaveznu Davidovu zvezdu. Ova porodica je dala dvojicu predsednika opštine i čak trojicu skupštinskih poslanika. Stari EDIJA BULI (1834—1907) postavio je temelje bankarskoj kući koju je kasnije razvio njegov sin Bencion. Po izgledu, shvatanjima, poštenju i ugledu bio je jedna od najmarkantnijih pojava u beogradskoj sredini krajem prošlog i početkom ovog veka. Trgovac po zanatu, moderan i napredan, u velikoj meri je doprineo razvoju trgovačkih veza Srbije sa inostranstvom. Imao je čast da ga kralj Milan kao ugled-

³³ Isto.

³⁴ U *Istoriji srpskog naroda*, VI-1, 14, stoji da je rudnik u Dobri preuzeo Adam Ozerović; prema podacima kojima raspolažemo pretpostavljamo da je u pitanju greška. Dalje: D. Janković, *nav. delo*, 224; *Vesnik*, VI, 1939, 6.

³⁵ *Vesnik*, VI, 1939, 7; *Istorija srpskog naroda*, VI-1, 31.

nog čoveka, koristeći odredbe Ustava iz 1869. godine, imenuje za poslanika u Skupštini, štiteći je pomoću njega i njemu sličnih ljudi od prevelikog broja izabranih »seljačkih« poslanika.³⁶ Poslujući zajedno sa svojim bratom DAVIDOM (1844—1907), na koga je preneto poslaničko imenovanje, uspeali su da porodicu Buli uzdignu u red najbogatijih u Beogradu. Tokom 80-ih i 90-ih godina prošlog veka, kada se zahvaljujući uspesima u industriji, trgovini kolonijalnom robom i bankarstvu počeo u srpskoj prestonici stvarati novi sloj krupne buržoazije, Buliji su parirali najuglednijim porodicama poput starih Hadži-Tomića, Babadudića, zatim braći Krsmanovićima, Karastojanovićima, Barlovcima i pojedincima kao što su bili Đorđe Vajfert, braća Rašići, Mija Kovačević, Ignjat Bajloni i drugi. U analima Jevrejske opštine stoji da je Edi Buli svojom »evropskom figurom«, svojom ličnošću i »po svome položaju u građanstvu« bio predodređen i za njenog predsednika. Tu je dužnost obavljao poslednjih deset godina svog života, namerno se oslanjajući na mlade ljude koje je vešto oko sebe okupljao.³⁷

Trojica Edijevih sinova ostavili su takođe, kako na kojem polju, trag u društvenom i javnom životu. Najstariji BENCION (1867—1933) nastavio je porodičnu tradiciju. Po svršetku studija vratio se u Beograd, preuzeo bankarsku radnju svoga oca i uspešno održavao veze sa najvećim bankarskim kućama u inostranstvu. Za vreme Obrenovića, iz obaveza prema porodici vernoj dinastiji, poslaničko imenovanje svog strica Davida preuzeo je na sebe, ali se u politici nije mnogo isticao. Radio je vredno svoj bankarski posao i usputno stizao da pomaže uboge i siromašne. Upamćen je kao čovek retko dobrog srca, »plemeniti filantrop« koji je pomagao ogromnom broju ljudi »i levo i desno, a da to niko nije znao«.³⁸ Po dolasku Petra I Karađorđevića na presto u Srbiji (1903) počeo se približavati radikalima koji su tada bili na vlasti i vremenom je postao istaknut član njihove stranke. Godine 1912. izabran je za narodnog poslanika (kao kandidat radikala), da bi na tom položaju ostao sve do 1918. godine. Zajedno sa ostalim članovima Parlamenta i srpskom vojskom izdržao je svu »golgotu« u ratovima za oslobođenje 1912—1918. godine, učestvovao u stvaranju Niške deklaracije (1917) i uspešnom povratku u otadžbinu po proboju Solunskog fronta (1918). Na mnogim fotografijama srpske skupštine na Krfu vidimo i Benciona, gde obično stoji u gornjem redu, sa poludubokim šeširom i sa kratkim urednim brkovima.³⁹ Pošto je uoči izbijanja prvog svetskog rata (1914) izabran, kao dotadašnji predsednik društva »Potpora«, i za predsednika Jevrejske opštine u Beogradu preuzeo je na sebe njene obaveze i za sve vreme rata je iz svojih sredstava finansirao sirotinju i snosio sav teret oko isplaćivanja mesečnih plata opštinskim službenicima. Stvaranjem zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, za Benciona, onako bogatog poslovnim vezama, otvorilo se mnogo prostranije polje rada u svojoj zemlji. Razrešio se dužnosti predsednika Jevrejske opštine i narodnog poslanika i opet posvetio svom bankarskom pozivu. Udruživši svoje poslovne veze sa Bosanskom bankom, a potom i sa još dve banke, stvorio je jedan od najvećih zavoda u zemlji — Jugoslovensku udruženu banku sa sedištem u Beo-

³⁶ *Vesnik*, X, 1939, 4; J. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 189.

³⁷ *Istorija srpskog naroda*, VI-1, 31.

³⁸ *Isto*, 4—5.

³⁹ *Isto*.

gradu (na mestu današnje Jugobanke u Ulici 7. jula).⁴⁰ Poslednjim potezom pre svoje smrti 1933. godine, još jednom je iskazao čovekoljublje, smisao za vredno ulaganje i patriotizam — testamentom je celo svoje imanje zaveštao Jevrejskoj opštini, Beogradskom univerzitetu i drugim ustanovama i dobrotvornim društvima.

Njegov brat HENRI (1885—1948) se po završetku studija medicine, takođe vratio u zemlju i bio ugledan beogradski lekar. Treći Edijev sin HUGO⁴¹ je vredan spomena bar iz jednog razloga: za vreme boravka na studijama u Švajcarskoj doneo je krajem 1895. godine prvu fudbalsku loptu u Beograd. Potom se potrudio da zajedno sa članovima sportskog društva »Soko« organizuje i prvu javnu fudbalsku utakmicu. To im je uspeo na proleće 1896. godine prethodnim osnivanjem Loptačke sekcije »Sokola« 12. maja; već 19. maja, na jednom terenu u Donjem gradu blizu kule Nebojše, pred oko 50 gledalaca, suprotstavile su se međusobno dve podeljene ekipe »Sokola« sa kapitenima Hugom Bulijem i Gustavom Fejfarom. Izveštač *Večernjih novosti* u broju od 23. maja zabeležio je zanimljiv utisak o novoj igri koju su gimnastičari »Sokola« izvodili sa »samo jednom velikom loptom bacajući je čas u vis, a čas u daljinu, i to — što je najzanimljivije — samo nogom i po izvesnim pravilima«.⁴² Hugo Buli je 1. maja 1889. osnovao i Prvo sportsko društvo za igru loptom i iz svojih sredstava podigao na Guberevcu i ogradio igralište na kome je dve nedelje kasnije odigrana još jedna javna utakmica. Pomagači, fudbaleri i članovi društva bili su još i Radivoje Novaković, Gustav Fejfar, Petar Mirković, Milorad Maksimović i drugi. Ali lopovi su ubrzo razvukli ogradu igrališta i odneli je kućama, pa se razočarani članovi društva nisu više ni sastajali. Mada je ova igra tri-četiri godine kasnije ponovo zaživela do najveće popularnosti, početni entuzijazam koji joj je darovao Hugo Buli svakako je vredan najlepše uspomene.⁴³

Iz vreve i žagora davno proteklih dana vraćamo se ponovo u sadašnjost, u tišini groblja, i namerno krećemo jednom sporednom stazom tražeći grob advokata ŠEMAJE DEMAJA (1877—1932). Crna mermerna ploča koja se ukazuje pred nama sa osnovnim podacima o pokojniku budi maštu koja nadvisuje prolaznost života. O Šemaji samom ne mora se mnogo reći sem osnovnih podataka, iz prostog razloga što je njegov život bio deo celokupne istorije Jevreja u Beogradu u prve tri decenije ovog veka. Ako se na nju budemo šire osvrnuli moramo znati da iza svake pozitivne akcije, iza svakog smelog koraka i iza svake novine lebdí Šemajin lik, skroman i radan, lik muzičara, ratnika, političara i intelektualca. Čovek neobičnog imena u srpskoj prestonici, istaknuti radikal, ostao je neobičan i Nikoli Pašiću, ostarelom vođi njegove stranke, koji mu dovek a nije mogao upamtiti ime nego ga je najčešće čudno asocijativno nazivao: »... Idi mi — dođi mi«, ili u raznim prilikama kad bi mu bio potreban: »Ma, dajte mi onog Idi mi — dođi mi!«⁴⁴ Sin Moše i najmlađi brat Solomona Demaja, dugogodišnjih članova uprave Jevrejske opštine, Šemaja je svoju aktivnost započeo u gimnazijskim danima kao član Srp-

⁴⁰ Isto; A. Demajo, nav. članak, 7.

⁴¹ Više biografskih podataka o Henriju i Hugu nismo zasad uspeeli da pronademo, kao ni da utvrdimo godište rođenja i smrti Huga Bulija, ali pretpostavljamo da je bio srednji po starešinstvu.

⁴² R. Marković, »Razvitak fizičke kulture i sporta u Beogradu do 1914. godine«, *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 812; *Beograd u XIX veku*, Beograd 1967, 167.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Prema kazivanju Aleksandra Demaja.

sko-jevrejskog pevačkog društva. Sa tom družinom je putovao u posetu bugarskim Jevrejima i učestvovao u zbližavanju sefardskih elemenata Srbije i Bugarske, proslavio je 25-godišnjicu rada društva 1905. u prisustvu kralja Petra i učestvovao u »epohalnoj«
poseti sarajevskim Jevrejima 1912. godine, uoči balkanskih ratova. Zabeležena sećanja govore da je Šemaja ostao u neizbrisivoj uspomeni bosanskim Jevrejima i njihov miljenik do kraja života. Najpre kao sekretar, potom kao potpredsednik i predsednik Srpsko-jevrejskog pevačkog društva, učinilo je da ono doživi najlepše uspehe kao kulturni reprezent beogradskih Jevreja. Organizovao je nekoliko koncerata u korist društva »Potpora«, čiji je bio počasni član, a koje se staralo o pomaganju siromašnijih studenata iz zajednice.

U radu opštine počeo se isticati 1910. godine, kad je na mesto predsednika došao stari Avram Ozerović. Šemaja se zapravo našao u onoj grupi mladih ljudi koji su, uviđajući izvesne nedostatke u opštinskom radu, hteli da stvari preuzmu u svoje ruke, birajući Ozerovića za vođu, gledajući u njemu neosporan autoritet i oslonac.

Vojničku karijeru koju je započeo izbijanjem balkanskog rata kao đak-narednik završio je oficirskim činom i nizom odlikovanja: Zlatnom i Srebrnom medaljom za hrabrost, Ordenom Svetog Save III reda i Belog orla IV reda. Bez ijednog dana bolovanja proveo je sve vreme na frontu, u borbama na Kumanovu, Govedarniku, Bregalnici, Retkim bukvama i drugim, »pamteći ih kao najlepše i najslavnije doba života«.45 Zatekavši se u Austriji 1914. godine, prvi svetski rat je proveo u internaciji. Povratkom u zemlju počelo je njegovo zalaganje za stvaranje Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Kraljevini SHS, čiji je potpredsednik postao po želji sarajevskih Jevreja, zatim za podizanje spomenika Jevrejima borcima palim za otadžbinu 1912—1918. i za početak izgradnje (1922) opštinskog doma (u današnjoj Ulici 7. jula), budućeg centra kulturnog i nacionalnog života Jevreja i u Beogradu i u celoj zemlji. Dužnost predsednika beogradske Jevrejske opštine obavljao je od 1930. do 1932. godine.

Vidniji plodan rad u Radikalnoj stranci počeo je takođe tek po završetku oslobodilačkih ratova. Istakao se objektivnošću i smislom za mnoga komunalna pitanja. Kao sekretar Mesnog odbora stranke za grad Beograd kandidovan je 1927. i izabran za narodnog poslanika, što je ostao do uvođenja Šestojanuarske diktature 1929. Kada je Parlament vraćen u život 1931. godine, Demajo se na ponudenu kandidaturu za poslanika izvinuo slabim zdravljem i nemogućnošću da obavlja poslaničku funkciju. Uživao je veliko poverenje kralja Aleksandra. Sahranjen je sa visokim počastima o trošku Opštine grada Beograda 25. jula 1932. godine. U anamali beogradskih Jevreja stoji zapisano da su mnogi nakon njegove smrti, našavši se pred kakvim nerešivim problemom, sa uzdahom znali da se upitaju: »Eh, da je Šemaja živ...«46

Nad celim grobljem dominira dvoglavi orao raširenih krila na visokom stubu monumentalnog spomenika izgubljenim Jevrejima u ratovima Srbije 1912—1918 godine.

⁴⁵ *Vesnik*, XIII, 1940, 5—6.

⁴⁶ *Isto*.

Davidova zvezda u sredini stuba i vojnička kapa (šajkača), puška i sablja u podnožju, najtoplije simbolizuju ostvarenu sintezu dvaju naroda i podjednaki patriotizam zaliven rekom krvi. Od nekoliko stotina Jevreja u srpskoj uniformi, njih dve stotine je, uz hrabrost i samopregor, ugradilo i svoje živote u temelje slobodne i proširene otadžbine. Dva ogromna kamena lava sa strana budno motre kao stalni čuvari ostvarenih slobodarskih ideala. Jedan duhovno moćan i veliki narod, narod Biblije, osuđen u nemilom i neshvatljivom kolu svetske istorije na vačiti progon i bezemljaštvo, našao je posle vekovnog lutanja zemlju i u njoj ljude koji su mu vremenom podarili sva prava ravna sebi. Samo beskrajna zahvalnost prema toj braći mogla je da urodi ovakvim besmrtnim primerom. Njegoševi stiho-vi uklesani ćirilničnim i hebrejskim pismom na mermernoj ploči u pozadini prime-njeni su i ovde kao oda jednoj hebrejskoj generaciji:

*«Pokoljenje za pjesmu stvoreno
Vile će se grabit u vjekove
Da vam vjence dostojne sapletu.
Vaš će primer učiti pjevača
Kako treba s besmrtnošću zborit».*

Niz belinu mermerna redaju se imena umrlih: na vojnoj dužnosti, u ropstvu, u bor-bama (na Avali, kod Loznice, kod Gornjeg Milanovca, kod Kratova, na Mladom Na-goričanu. . .). I dalje kao u stroju: . . . kaplar Isak R. Amar, redov David Kadmon Levi, redov Jakov Macliah, redov Josif Tajtacak, redov Aron Konforti, kapetan Isak J. Kalmić. . . svojim herojski žrtvovanim egzistencijama ostali su kao simboli otpora prema svakom zlu koje s vremena na vreme izranja iz pomenutog kola svetske istorije. Na meti tog zla našla se ovoga puta Srbija, a progonjeni narod koji je u njoj našao toplinu svoje zemlje hteo je u novom ruhu, pod šajkačom, da se obračuna sa starim neprijateljem.

U pravougaonom prostoru spomeničkog kompleksa, nekoliko kamenih položenih ploča pokrivaju kosti tu sahranjenih odvažnika. Pomenimo najpre jednu ženu: NETI MUNK (1865—1924), udovicu beogradskog krojača, dobrovoljnu bolničarku iz srpsko-bugarskog rata 1885. godine i ratova od 1912. do 1918, koja je preživela rat, umrla šest godina kasnije i sahranjena ovde sa najvišim vojnim počastima. Za negovanje ranjenika i bolesnih vojnika u srpsko-bugarskom ratu, kao glavna nad-zornica bolnice u beogradskom Donjem gradu odlikovana je poveljom i Srebrnom medaljom kraljice Natalije. Od tada je saradivala u mnogim humanim društvima, dobrovoljačkim udruženjima i naročito u Srpskom Crvenom krstu, za šta je na-građena Medaljom međunarodnog Crvenog krsta, Krstom Crvenog krsta i Krstom milosrđa. Početak balkanskog rata 1912. godine, za nju je značio ponovni poziv na narodni posao. Negujući s velikim požrtvovanjem tifusare i obotele od kolere u XIV rezervnoj bolnici, i sama se razbolela od trbušnog tifusa. Oporavila se do početka prvog svetskog rata, kad je iznova započela prikupljanje materijalnih sred-stava i ratne opreme za svoj humanitarni rad. Lečeći bolesnike od pegavog tifusa, krajem 1914. se ponovo razbolela. Teško preživivši uspela je da s minimalnim sredstvima formira vojnu bolnicu u Kruševcu, gde je pokušala da se zadrži do

povratka srpske vojske iz Grčke. Krijući se od okupatorskih vlasti koje su je optuživale »za snabdevanje srpskih komita«, jedva je u Beogradu dočekala kraj rata. Aktivnost je nastavila i po oslobođenju u Upravnom odboru Saveza dobrovoljaca, čiji je član ostala do svoje smrti. Stigla je da još dva puta bude odlikovana Ordenom Svetog Save, Zlatnom i Srebrnom medaljom za revnosnu službu i spomenicama svih ratova Srbije od 1885. do 1918. godine. Uz sve to je pripadala krugu najuglednijih članica Jevrejskog ženskog društva. Na dan njene sahrane 9. aprila 1924. godine, novinar beogradske *Politike* je zabeležio da će »danas (u deset časova) Natalija Munk mirno leći u toplu grudu one zemlje, koju je ona ne samo iskreno ljubila već kojoj se u punoj meri i odužila«. ⁴⁷

III

BIOGRAFIJE JEVREJA PO KOJIMA SU NEKE OD BEOGRADSKIH ULICA I ŠKOLA DOBILE IMENA

HAJIM S. DAVIČO (1854—1916), unuk Hajima behora Davida, prijatelja kneza Miloša, sin Samuila Daviča, bivšeg predsednika Sefardske opštine, pripadao je jednoj od najuglednijih i najpoznatijih beogradskih jevrejskih porodica. Rano detinjstvo proveo je u živopisnom ambijentu Jalijske ulice, sa »krivudavim ulicama, naherenim bondučarama, turskom kaldrmom...« živeći »iza stare sinagoge, u jednoj kući, u koju se ulazilo kroz avliju rascvetalih zova i sa osmanlučima vinove loze«. ¹ Brzo je stekao prvo versko vaspitanje u školi i od oca koji je bio izvrstan pevač u sinagogi. U toku pohađanja osnovne škole, porodica se radi trgovačkih poslova preselila u Šabac. Kao dobar prijatelj sa šabačkim vladikom Gavrilom, pesnikom Miloradom Šapčaninom i pripovedačem Lazom Lazarevićem, njegov otac se založio da mu sin završi osnovnu školu i gimnaziju među srpskom decom kako bi jezikom što bolje ovladao »na živom izvoru narodnom« budući da je smatrao da se u Podrinju govori »najčistije i najzvonkije«. ² Višu gimnaziju nastavio je u Beogradu, provodeći u potrazi za dobrom knjigom dosta vremena u Narodnoj biblioteci i u kući svog rođaka, poznatog industrijalca i vladinog poslanika Avrama Ozerovića. Završio je Pravni fakultet, ali je zbog izvesnih formalnosti odustao od namere da stvara karijeru u pravnozastupničkoj struci. Po savetu ministra inostranih dela, čuvenog srpskog državnika Jovana Ristića, stupio je u Ministarstvo inostranih dela kao pravni službenik, da bi potom prešao u Peštu u tamošnji generalni konzulat. Književno obrazovanje nastavio je i tamo gde se upoznao i oženio Jevrejkom Lelom (»Davičovićom«) koja se bavila pisanjem feljtona na nemačkom i srpskom jeziku. Hajim je uskoro postao načelnik generalnog konzulata, potom se sa ženom vratio u Beograd gde je postavljen za načelnika u Ministarstvu privrede, a zatim za načelnika u Ministarstvu finansija. Potkraj vladavine Obrenovića

⁴⁷ Fotografija Moše Amara može se videti u knjigama: *Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u Balk. i Svet. ratu i Jevreji u Beogradu*, Ignjata Štanja, 76.

¹ *Vesnik*, XXI, 1940, 4; *Vesnik*, II, 1939, 6; *Vesnik* XVIII, 1940, 8.

² *Isto*.

preselio se u Minhen da bi preuzeo srpsku trgovinsku agenciju i usputno pratio sve kulturne manifestacije u bavarskoj prestonici. Družio se sa članovima tamošnje mnogobrojne srpske kolonije, pisao je i prevodio. Pred početak prvog svet-skog rata povukao se u Cirihi, u kome je umro 1916. godine ne dočekavši da vidi razrušenu Jaliju od bombardovanja 1915. kojoj je svojim stvaralaštvom podigao »najlepši i najtrajniji spomenik«.

Još kao đak je pokušavao da piše pesme, a kasnije je počeo da sastavlja pripovetke i folklorne članke, pisao je pozorišne recenzije u uglednom časopisu *Otadžbina* i prevodio pozorišne komade. Na traženje Jevrejske opštine preveo je na srpski jezik jevrejski molitvenik. Kao dobar poznavalac scenske umetnosti i dramske literature preveo je sa španskog jezika veliki broj pozorišnih komada, od kojih su se mnogi održali decenijama na sceni Narodnog pozorišta i na scenama nekoliko putujućih pozorišta. Kao dopisnik *Trgovinskog glasnika* iz Minhena slao je redovne članke o kulturnim zbivanjima i privrednim i političkim prilikama u Nemačkoj i u Evropi; beogradska čaršija ih je rado čitala i cenila jednako kao i vrsne dopise Čede Mijatovića iz Londona. Postao je stožer oko koga su se okupljali srpski studenti Slikarske akademije i Univerziteta u Minhenu, praveći od njegovog doma glavno sastajalište.

Najznačajniju preporuku za njegov književni početak dao je istoričar i državnik Stojan Novaković, prezentujući u pisanim kritikama čistotu njegovog jezika i savršenost stila. Vrhunac literarnog stvaralaštva, Davičo je ostvario u pripovetkama *Sa Jalije* u kojima je majstorski isprepleo »istinu i poeziju« sa specifičnim folklorom beogradskih Sefarada; naime, većina događaja koje je opisao su manje-više istiniti. Priče su predstavljale pravo otkrovenje za srpsku publiku »koja je Jaliju poznavala površno, po njenim krivim sokacima, po epskim bitkama kamenicama, koje su se odigravale između srpske i jevrejske omladine, i po tome što se o purimskim svečanostima slobodno ulazilo po gostoljubivim jevrejskim kućama na postavljene trpeze«.³ Uspeo je da srpske čitaoce stilom romantičara, još modernim za njegovo doba, uvede u čitav jedan novi svet prepun folkloru, ritualnih običaja, mističnih verovanja i orijentalnog duha, njima tako blizak, a dotad tako dalek i nepoznat. Uz postojeće radove Vuka Karadžića, Milićevića, Vrčevića i drugih, Davičo je produbio interesovanje naučne publike za etnografiju i folklor. Tu misao je nastavio objavljivanjem članaka o običajima Sefarada u listu *Otadžbina*, ali celokupna studija nije završena. Zbirka sefardskih poslovice u poslednjoj svesci ispala je najvernije ogledalo psihe Sefarada i njihovih pogleda na svet, kao što se inače u jevrejskim vicevima najvernije prikazuje život aškenaskog dela jevrejskog naroda. Nakon ovoga, za njegove radove su se ozbiljno zainteresovale i evropska naučna etnografija i istoriografija.

Verovatno je najzanimljivije u celoj priči o njegovim sunarodnicima to što stanovnici Jalije nisu uopšte bili oduševljeni svojim opisom! Jedni su bili prepuni zamenki, drugima se činilo da to što on opisuje, jednostavno »ne stoji«, a treći su

³ *Vesnik*, XXI, 1940, 5—6.

u svojoj preosetljivosti smatrali da ih Davičo u stvari izlaže potsmehu. Prema oceni kritičara, s druge strane, on je ipak najlepší i najdostojanstveniji reprezent »srpskih« Jevreja, slično kao što je njegov biograf David Alkalaj procenio da će on zadugo ostati »jedno svetsko ime u životu beogradskih Jevreja, pisac koji je srpskoj književnosti ne samo otkrio beogradsku Jaliju, već je umetničkim stilom i čistim jezikom dao pripovetke, koje će još dugo nadživeti svog autora.«⁴

Istom prilikom, u maju 1940. godine, kad su preimenovanjem beogradskih ulica bila počastvovana braća Amar, prestoničke vlasti su odlučile da se oduže još jednom svom velikanu, Hajimu Daviču, darujući njegovo ime nazivu dotadašnje Banovačke ulice na Paliluli.⁵

LEON KOEN (1859—1934), slikar originalnog stila sa elementima secesionizma, pripadao je veoma staroj porodici čije se prisustvo u Beogradu može pratiti od 1620. godine, kada je budimski rabin Simha ben Haim udao ćerku za ovdašnjeg Germana Hakoena. U mnogočlanoj kući trgovca Arona Koena, sa pet sinova i dve kćeri, Leon je bio najmlađe dete. Rastao je kao melanholičan i osetljiv mladić sa određenim budućim pozivom trgovca ili zanatlije. Za razliku od Jevreja koji su se u to vreme teško odlučivali da pređu granice svog geta i priključe se srpskoj sredini, Aron je svoju porodicu veoma rano preselio u varoš. Leonov brat David, pravnik po profesiji (pisac rodoljubive zbirke *Beseda*), u prvom svetskom ratu je bio jedan od poverljivih ljudi pri Vrhovnom štabu. Bio je u pravom smislu učitelj svom mlađem bratu.⁶ Sve do svoje smrti 1915. godine, kada su ga ubili Bugari, bio je njegova jedina moralna i materijalna potpora. Leon je kao slab đak određen da uči trgovinu, pa abadžijski zanat u Šapcu, a zatim je kod ženskog krojača Gutmana izučio krojački zanat i postao kalfa.⁷

Sve vreme je sanjario i konačno 1881. godine otišao kod poznatog umetnika Steve Todorovića da uči slikarstvo. Istovremeno je na Velikoj školi započeo da sluša predavanja Mihaila Valtrovića, Svetislava Vulovića, Ljubomira Nedića, Đorđa Milovanovića i Svetomira Nikolajevića. Nakon predavanja S. Nikolajevića »Pred Šekspirom« 1882. godine shvatio je da jedini smisao života vidi u slikarstvu. Međutim, već su ga stizali prvi znaci duševne bolesti. Tek 1884. godine, po savetu Đorđa Milovanovića i uz novčanu pomoć brata Davida i Jevrejske opštine sefardskog reda (doduše neveliku), odlazi u Minhen i upisuje se na Akademiju. Nakon sedam meseci, zbog teških uslova života, a na račun jednog dobijenog priznanja, poslao je molbu Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova Srbije da bude primljen za dražvnog pitomca na tri godine. Odobreno mu je tek u maju iduće godine (1885) uz 2.000 dinara godišnje stipendije. Oduševljen rešavanjem materijalnih prilika počeo je da beleži sjajne uspehe u nastavi i obećao Ministarstvu da će za tri godine završiti tri najjača tečaja na Akademiji. U septembru 1888. godine,

⁴ Isto.

⁵ *Vesnik*, XVIII, 1940, 8; D. Radojević, *Beograd i njegove ulice*, 230.

⁶ Z. Simić-Milovanović, »Šikar Leon Koen«, *Godišnjak muzeja grada Beograda*, knj. XXI, Beograd 1955; V. Stanić, *Leon Koen*, diplomski rad, ZPA JIM, Beograd 1970, 12; I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, 98; *Jevrejski pregled*, VI, 1981, 68.

⁷ Isto.

a na osnovu poslatih slika i crteža, stručna komisija Ministarstva kojoj je predsestavio Mihailo Valtrović produžila mu je stipendiju za još godinu dana. Na preporuku profesora Vagnera i uz sedam poslatih radova, stipendija mu je ponovo produžena do 1892. godine. Tada je već prelazio na »Kamponierschule«, poslednji kurs na Minhenskoj akademiji. Međutim, pohađajući ga bio mu je potreban dodatak za plaćanje modela. Na dve molbe u jesen 1889. godine, Ministarstvo mu je negativno odgovorilo. Nakon trećeg obraćanja preporučeno mu je da više ne zahteva pomoć, a zbog neuljudnog tona u molbi oduzeta mu je stipendija!⁸ Potresen odgovorom, a odranije slabog zdravlja, vratio se u Beograd i proleće 1890. proveo u Duševnoj bolnici. Krajem godine vratio se u Minhen uz materijalnu pomoć brata Davida. Uspeh na Akademiji bio je izvanredan, »energija za radom mu je ustostručena, a fantazija mnogo življa i bujnija nego pre«.⁹ Ponovo je molio da dobije stipendiju, jer mogućnosti njegovog brata nisu bile neograničene, ali su sve molbe definitivno ostale bez uspeha. Ne želeći da se vrati u Beograd, pomagajući koliko je mogao da bude od brata i tamošnjih prijatelja, odlučio je da ostane u Minhenu. Iza toga se oženio Jozefinom Šiman, nemačkom Jevrejkom.

Prvi veliki uspeh doživeo je sa slikom »Josifov san« 1896. godine, kad je nagrađen srebrnom medaljom. Iduće godine učestvovao je sa istom slikom na Međunarodnoj izložbi u Minhenu, a 1900. godine i na Pariskoj izložbi.

Posle prvog svetskog rata vratio se u Beograd potpuno bolestan i nastanio se kod brata Avrama (koji je promenio ime u Aleksandar Popović; prezime je bilo analogno jevrejskom sveštenu nazivu Koen), ali je 1920. godine smešten u Duševnu bolnicu. Izašao je nakratko 1926, kad je organizovana izložba njegovih slika kod Saborne crkve i potom je ostao na lečenju sve do svoje smrti 1934. godine.

Uz nekoliko komemorativnih izložbi, Koenova dela su izlagana na izložbama »Srpsko slikarstvo XVIII i XIX veka« 1945. godine u Beogradu i »Beogradsko slikarstvo početkom XX veka« 1949, takođe u Beogradu.¹⁰

Ceo mu je stvaralački opus bio usmeren ka traženju istine o čoveku. Bez interesovanja za sadašnjost, duh mu je lutao po dalekoj prošlosti i danima kada su legende možda bile stvarnost. Stvarao je patetične vizije sveta, života i smrti. Savremenici su mu bili daleki jer im njegove teme nisu bile zanimljive kao predmet slikanja. A te teme je, poput čoveka dolutalog iz prošlosti, nalazio u Bibliji, istoriji jevrejskoj i srpskoj, mitu, delima Šekspira itd. Do inspiracije je dolazio uglavnom kroz svet literature, jer za njega je realan svet bio jedino svet njegove mašte. Direktno gledanu prirodu retko je uzimao za predmet slikanja, a mrtvu prirodu nije nikad naslikao.

Usamljena je figura u novijoj istoriji srpskog slikarstva. Kao naš poslednji romantičar ili »najromantičniji romantičar«, kako je jednom prilikom nazvan,¹¹ bio je

⁸ V. Stanić, *Leon Koen*, 16.

⁹ *Isto.*

¹⁰ *Isto.*

¹¹ *Isto.*

»predstavnik jedne minule slikarske epohe koju je produžio preko njene stvarne granice i završio jednom veličanstvenom i tragičnom apoteozom«. ¹² Najpoznatije slike su mu »Proleće«, »Josifov san«, »Amor univerzalis«, »Večiti Juda«, »Portret Atanasija Todorovića«, »Adam i Eva u raju«, »Autoportret« i dr. Veliki broj je uništen u drugom svetskom ratu, a od sačuvanih dela glavna se nalaze u Narodnom muzeju u Beogradu.

U jednom od prvih posleratnih imenovanja beogradskih ulica, jedna od njih u Rakovici dobila je ime po Leonu Koenu. ¹³

GECA KON (1873—1941) je najpre učio trgovačku školu u rodnom Zemunu, a potom je otišao u Novi Sad i upisao se u gimnaziju. Kao mnogi njegovi školski drugovi zavoleo je knjigu, ali sa jedne vrlo praktične strane. Zato je napustio i gimnaziju i prešao u Beograd da uči knjižarski zanat kod poznatog Breslauera, ali se nezadovoljan vratio u Novi Sad i počeo raditi u knjižari kod Arse Pajevića. Ni tu se nije smirio, nego se 1889. opet vratio u Beograd i stupio u dobro uređenu staru Fridmanovu knjižaru. U potrazi za novcem otputovao je u inostranstvo, odakle se vratio 1901. i napokon u Beogradu otvorio svoju knjižaru. U njoj je praktično primenio svu svoju ljubav prema knjizi i svoj trgovački dar. Zamislio je da u njoj izdaje dela iz srpske i strane književnosti, pa je pozivao srpske i hrvatske pisce i izdavače da mu šalju knjige i časopise, kao i novine, po jedan primerak koji bi platio odmah, a drugi bi naručivao prema potrebi, tj. potrošnji. Ubrzo je radionicu podigao na visok nivo u izdavačkom poslu i širenju knjige. U Dobračinoj ulici saziđao je kuću u koju je smestio izdavačko odeljenje i Skladište knjiga, a u Knež-Mihailovoj je na najbolji način opremio prodajni prostor knjižare. Svoje preduzeće je 1934. spojio sa knjižarom za stranu literaturu Franje Baha i pretvorio ga u najveće izdavačko preduzeće u zemlji. Sanjao je da osnuje zavod za izdavačku delatnost i rasturanje knjige koji bi ga nadživeo. U njegovim prostorijama se sada nalazi izdavačko preduzeće »Prosveta«.

Kon je pokazivao neverovatn smisao za organizaciju posla; skupljao je oko sebe najbolje naučne radnike i književnike i izdavao knjige iz svih struka koje se traže, naročito pravne i školske udžbenike. Voleo je da izdaje domaće pisce koji su na glasu. Već 1935. godine, pri proslavi 35-godišnjice rada, imao je blizu hiljadu sopstvenih izdanja. U poslu mu je neumoran saradnik bila supruga Elza. Njihova knjižara je pred II svetski rat bila najveća i najpoznatija u Jugoslaviji i na Balkanu, a izdavački posao bio je podignut na nivo najvećih razmera tog vremena. Posebno se vešt pokazivao pri reklamiranju knjiga uređenim katalozima, koji su izdavani uglavnom po strukama, a sastavljao ih je njegov najbolji radnik Boško Veljković. U opštem katalogu iz 1938. godine, na 700 strana popisano je 16.000 knjiga, od toga 14.000 na srpskohrvatskom jeziku. ¹⁴ Dok svoju izdavačku delatnost nije potpuno razvio bio je prva ličnost u Knjižarskom udruženju i u Savezu knjižarskih

¹² Isto.

¹³ Godinu imenovanja nismo uspeli da utvrdimo jer se ne pominje u našem glavnom Informatoru, knjizi Danila Radojevića *Beograd i njegove ulice*.

¹⁴ Lj. Durković-Jakšić, *Jugoslovensko knjižarstvo 1918—1941*, Beograd 1979, 61—63; *Mala enciklopedija Prosveta*, I, Beograd 1969, 851.

organizacija; potom ih je napustio. U toku karijere dobijao je mnoge prigovore, ali se na njih nije uopšte osvrtao. Kad je izdao Marksov *Kapital* koji je preveo Moša Pijade u zatvoru zamereno mu je to što je Marks Jevrejin, pogotovu stoga što nije naveo ime prevodioca. Kad je stizao da odgovori na pojedine optužbe činio je to veoma smelo, iako ne uvek argumentovano. Iako je u prvom svetskom ratu iskusio zlu sudbinu progonstva u Nežider, ipak nije verovao da se takvo zlo može ponoviti. Završio je tragično svoj život 1941. godine kao hiljade njegovih sunarodnika u Beogradu, do poslednjeg časa ne verujući da će ga ubiti samo zato što je Jevrejin.

Gotovo pola veka, sem u sačuvanim izdanjima njegove knjižare gde mu je upisano ime kao izdavača, po njemu se u Beogradu ništa nije zvalo. Od aprila 1990. godine, velika »Prosvetina« knjižara u Knez-Mihailovoj ulici, u prostoru njegove nekadašnje knjižare, nosi ime »Geca Kon«.

PAVLE BIHALJI (1898—1941) je takođe rođen u Zemunu od oca Davida, molera, i majke Klare. Imao je sestru Leonu i brata Ota. Kao učenik drugog razreda gimnazije napustio je dalje školovanje i počeo da uči zanat u očevoj radionici. U vreme prvog svetskog rata, porodica se preselila u Budimpeštu, gde je Pavle radio u fabrici semena »Mautner«, pomažući ocu u izdržavanju porodice. Mobilisan je 1916. u austrougarsku vojsku sa kojom je stigao do frontova u Galiciji i Italiji. Vratio se 1918. u Zemun gde je, nakon dosluženja vojnog roka u novoj državi SHS, zajedno sa Čedomirom Čabrajom, bivšim kalfom svog oca, preuzeo očevu radionicu i nastavio da izdržava ukućane. Sa svojim ortakom prešao je 1923. u Beograd i tu su otvorili molersko-farbarsku i firmopisačku radionicu »Futur«. Kasnije je Čabraju zamenio brat Oto, koji je kao apsolvent Likovne akademije imao pravo da prevede radnju na svoje ime.

Stupili su u kontakt sa radničkim pokretom i Pavle je pored redovnog rada počeo da se bavi marksizmom, prirodnim naukama i opštom literaturom. Firma je prestala da radi 1927. zbog odlaska brata Ota na završetak studija i Pavlovih priprema za osnivanje izdavačkog preduzeća. Ženi se Marijom-Meri Pflingstl koja mu pomaže u pripremama. Zajedno sa bratom Otom je 1928. godine osnovao izdavačko preduzeće »Nolit«, formirao Literarni odbor Književne zajednice »Nolit« i Redakcioni komitet časopisa za kulturna pitanja *Nova literatura*. U decembru 1928. izdali su prvi broj časopisa za kulturna pitanja, koji je uz njegovu saradnju uređivao brat Oto. U tom broju je pod pseudonimom I. Merin objavio članak »Avanture jednog glupaka«.

U januaru 1929. izdali su i drugi broj časopisa i prvu knjigu koja je nosila znak izdavačkog preduzeća »Nolit«: Andrè Baillon, *O jednoj Mariji*, roman (prevod sa francuskog Branko Filipović).¹⁵ Nastavili su da mesečno izdaju po jedan broj časopisa u kojem su saradivale mnoge ugledne ličnosti iz sveta književnosti i nauke, iz Jugoslavije i inostranstva: Branko Gavella, prof. Ljubo Babić, August Cesarec, Albert Ajnštajn, Sergej Ejzenštajn, Maksim Gorki, Georg Gros, Aleksandra Kolon-

¹⁵ Izdavač Pavle Bihalji, Beograd 1938, 189.

taj, Egon Ervin Kiš, Pablo Pikaso, Jaroslav Hašek, Džek London i drugi. Nakon dvanaestog broja, u novembru 1929. mu je Državno tužilaštvo saopštilo da se zabranjuje dalje izdavanje časopisa *Nova literatura*.¹⁶

U februaru naredne godine uhapšen je i optužen da se bavi političkim radom koji potpada pod udar Zakona o zaštiti države. Izložen je teškom mučenju u Glavnjači koje mu je ostavilo trajne telesne posledice. Po puštanju na slobodu nastavio je da izdaje knjige i priprema kataloge i prospekte svojih izdanja. Ponovo je hapšen 1931. godine, ali mu nije suđeno jer je postupak obustavljen u toku istrage. Nastavio je da pod pseudonimom I. Merin objavljuje članke »Svetlosti velegrada«, »Filmovi boemije i Kulturni filmovi«, »Između izložbe i izloga« i druge u časopisu *Stožer*.

Pokrenuo je biblioteku »Nolit« čiji su Uređivački odbor uz njega sačinjavali Milan Bogdanović, Gustav Krklec i Josip Kulundžić. Iste godine je pokrenuo i »Nolitovu« biblioteku »Za decu i omladinu« sa istim uređivačkim odborom. U *Stožeru* je nastavio da objavljuje članke »Kritika kontra kritika«, »Istorijski značaj Emila Zole«, »Nešto o materijalizmu povodom nadrealizma danas i ovde« itd.

U martu 1932. odgovorio je sa članovima Redakcionog odbora na napad Miloša Crnjanskog »Mi postajemo kolonija strane knjige«, člankom objavljenim u beogradskom listu *Vreme*. Usledio je apel beogradskih književnika i javnih radnika povodom kampanje Miloša Crnjanskog, gde se broj potpisnika stalno povećavao: Velibor Gligorić, Miloš Đurić, Pjer Križanić, Desanka Maksimović, Veljko Petrović, Jovan Popović, Dobriša Cesarić, Vladimir Nazor i drugi. Pridružili su im se i sarajevski književnici Isak Samokovlija, Hamid Dizdar, dr Jovan Kršić i drugi.

U toku 1933. i 1934. godine pokrenuo je »Nolitove« biblioteke »Nauka i znanje«, »Istorija i ekonomija«, »Beletristika«, »EOS« i izdao *Rečnik rusko-srpskohrvatskog jezika* prof. dra Dimitrija Đurovića. Objavljivao je sva važnija dela domaće i svetske literature, da bi 1938. pokrenuo i biblioteku »EOS univerzal«. Do početka II svetskog rata pokrenuo je još dve biblioteke: »Zenit« (beletristika) i »Novu rusku beletristiku«.

A onda ga je sustigla sudbina svih njegovih sunarodnika. Pošao je da beži iz Beograda, ali ga je 17. maja 1941. godine uhapsio Gestapo u Gornjem Milanovcu. Streljan je početkom jula sa prvom grupom zarobljenih Beograđana.¹⁷

Za razliku od Gece Kona imao je sreću da ga izdavačko preduzeće nadživi i traje do danas.

OLGA ALKALAJ (1907—1942) je poticala iz jedne od najstarijih jevrejskih porodica u Beogradu; otac Jakov je bio poznati trgovac u beogradskoj čaršiji. Olga je po završenom Pravnom fakultetu, gde se upoznala s naprednim omladinskim po-

¹⁶ Isto, 191.

¹⁷ Isto, 200.

kretom i postala jedan od njegovih najaktivnijih članova na fakultetu, rešila da nakon obaveznog pripravničkog staža izađe iz državne službe iz više razloga, a pre svega se nije osećala slobodnom za rad u naprednom pokretu. Zato je položila advokatski ispit i otvorila kancelariju u stanu svojih roditelja, gde je najbrojniju klijentelu imala među članovima Komunističke partije koje je branila pred Sudom za zaštitu države. Radila je to neustrašivo i sa puno uspeha. Prvi podstrek dala joj je odbrana izvesne Jelke Radulović, sekretara povereništva KP iz Aleksinca.

Sama je pripadala članstvu Komunističke partije još iz studentskih dana, verovatno od 1930. ili 1931. godine.¹⁸ Prema jednoj izjavi, ona je već tada bila »najaktivnija u studentskom pokretu, retko dobar komunist i borac«.¹⁹ Jedan je od inicijatora osnivanja Omladinske sekcije Ženskog pokreta u Beogradu, a od 1935. nalazila se u grupi koja je pokrenula izdavanje naprednog ženskog časopisa *Žena danas*; kao član redakcije, po idejama i zalaganju oko izdavanja svakog broja smatrana je »dušom« lista.

Od 1939. godine je po partijskom zaduženju radila u Savezu kućnih pomoćnica, što je imalo za cilj veće uključivanje žena u napredni pokret. U jesen iste godine izborila se da ministar unutrašnjih poslova odobri održavanje prve konferencije žena u Beogradu. Na samoj konferenciji, u novembru, pred nekoliko hiljada žena bila je najistaknutiji govornik tražeći »pravo žena u odlučivanju o svim sudbunosnim pitanjima svoje zemlje i svog naroda«.²⁰ Iduće godine organizovala je demonstracije žena u Beogradu zbog interniranja velikog broja komunisti i njihovih simpatizera u vojne logore pod izgovorom da idu na vojnu vežbu. Krajem 1940. godine izabrana je za člana Privremenog mesnog komiteta KP u Beogradu, a bila je i sekretar partijske organizacije V rejonu; u Privremenom komitetu radila je s Milentijem Popovićem.

Nakon okupacije 1941. godine, žigosana i kao komunist i kao Jevrejka, našla se u veoma teškom položaju. Ipak nije želela da se povuče iz Beograda, nego se predanije posvetila ilegalnom radu. Kada je Specijalna policija krenula u potragu za njom promenila je ličnu kartu na ime Sofije Aleksić, kućne pomoćnice Zorice Veljković. Svake noći je spavala na drugom mestu i opet učestvovala u zadacima oko organizovanja otpora u Beogradu i spasavanju saradnika iz zatvora Specijalne policije, ili u organizovanju spasavanja komunisti iz Vidinske bolnice. Specijalna policija, međutim, nije mirovala. Držeći pod prismotrom stan u kojem je stanovala doznala je da je u noći 27/28. oktobra prenoćila kod svoje sestre Klarise, žene Benciona Levija. Tamo su je uhapsili i odveli u zatvor zajedno sa roditeljima, sestrom i zetom. Konkretni dokazi o njenom ilegalnom radu našli su se u izjavama dveju komunistkinja uhapšenih u novembru, službenice Mile Laban i radnice Darinke Mišić, koje su potvrdile policiji detalje o njenoj ulozi. I pored zverskog mučenja i suočenja s pomenutim ženama nije ništa priznala. Reše-

¹⁸ *Jevrejski pregled*, VII-VIII, 1970, 12.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ *Isto*.

njem od 6. decembra 1941. stavljena je u koncentracioni logor na Banjici «kao opasna po javnu bezbednost, red i mir u zemlji. . .»²¹

Posle mesec dana prebačena je u logor na Sajmište kao u »jevrejski logor«, jer policija nije uspela doći do više podataka o njenoj aktivnosti. Sve vreme je zverški mučena, pa je zbog ozleda na nogama uskoro postala nepokretna. Sa Sajmišta je upućena na lečenje u Jevrejsku bolnicu. Čim je partijska organizacija doznala za ovo organizovala je njeno bekstvo; u tu svrhu određena je specijalna trojka. Upoznata sa tom odlukom, Olga je odbila da beži jer bi u tom slučaju stradalo oko 100 bolesnika i njeni uhapšeni roditelji. Na insistiranje Milentija Popovića pristala je konačno 6. februara 1942. godine da se organizuje bekstvo, što je potvrdila drugarici Dari Stefanović koja ju je te večeri posetila. Zbog približavanja policijskog časa, plan je odložen za sutradan. Međutim, 7. februara je rano ujutro došao Gestapo, izvukao je iz bolnice i smestio u kamion »dušegupku« za usmrćivanje.²²

U julu 1970. godine, Skupština grada Beograda je donela odluku da jedna ulica u gradu ponese njeno ime.²³ Čast je pripala stanovnicima jednog bloka zgrada novog naselja na Konjarniku (Zvezdara), uz parking-prostor kod niškog auto-puta.²⁴

BEŽA ALBAHARI (?—1942) je zemunska Jevrejka o kojoj se veoma malo zna. Završila je gimnaziju, a za vreme okupacije učestvovala je u diverzantskim akcijama na teritoriji Zemuna. Primljena je u KPJ početkom 1942. godine, ali je ubrzo pala u ruke neprijatelju i posle mučenja ubijena. Po njoj je nazvana jedna slepa ulica u naselju Zemun-Polje (od Pere Kosorića br. 9, pored Franje Krča. . .).²⁵

PAVLE PAP (1914—1941), student medicine, nije pripadao porodici beogradskih Jevreja, ali je zbog zasluga u revolucionarnom radu, u jednom od posleratnih imenovanja, nazvana po njemu jednosmerna ulica kod Bajlonijeve pijace na Dorčolu. Rođen je u selu Perlezu kod Zrenjanina i već je kao student, u dvadesetoj godini, postao član KPJ, zbog čega je često bivao zatvaran. Od 1937. godine radio je u organizacijama Komunističke partije u Vojvodini, kada je postao i član CK SKOJ-a, a od 1939. je prešao u ilegalnost. Osuđen je u odsutnosti na 15 godine roblje. Kao ilegalac je radio u Beogradu u Centralnoj partijskoj tehnici. Na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu, u oktobru 1940. postao je član CK KPJ. Pred početak rata rukovodio je Centralnom partijskom tehnikom u Zagrebu, a početkom ustanka 1941. godine organizovao je u Zagrebu udarne grupe, pripremao i rukovodio diverzijama. U avgustu je u svojstvu delegata CK KPH otišao u Dalmaciju, gde je počeo raditi na organizovanju prvih partizanskih odreda, ali su ga uhvatili Italijani kod sela Vočane i kasnije streljali. Proglašen je za Narodnog heroja 5. jula 1951. godine.²⁶

²¹ Isto, 14.

²² Isto, 11.

²³ Isto, 11f.

²⁴ Plan grada Beograda, Beograd 1983.

²⁵ Isto.

²⁶ Vojna enciklopedija, VI, 528.

MOŠA PIJADE (1890—1957), Narodni heroj, legendarni »čiča Janko«, potiče iz stare ugledne porodice sa Jališe, ali je veoma rano iskoračio iz ambijenta svoje uže jevrejske sredine i krenuo nesvakidašnjim putem od traganja za umetničkim izrazom ka revolucionarnom radu i nadnacionalnom pogledu na svet. Sve što je kasnije izjavio o svome jevrejstvu ili »srpstvu« stajalo je u senci pripadnosti jednom pokretu koji je nacionalne, a pogotovu verske principe, zbog svoje suštine odvojio od primarnih političkih ciljeva.²⁷ Ipak je zbog svega što je uradio za svoju domovinu i za svoje sunarodnike u njoj, u posleratnom dobu postao, neizmeran ponos preživelih beogradskih Jevreja.

Nakon završene niže gimnazije i Zanatsko-umetničke škole u Beogradu, od 1906. do 1910. studirao je slikarstvo u Minhenu i Parizu. Od tada se bavio nastavom crtanja i novinarstvom, pokrenuvši 1919. godine u Beogradu dnevni list *Slobodna reč*. Komunistima je prišao 1920. godine, da bi odmah bio izabran za sekretara partijske organizacije »Dunav« u Beogradu i postao saradnik centralnog organa KPJ *Radničke novine*. U avgustu iste godine je izabran na listi KPJ za odbornika Beogradske opštine. Na II kongresu KPJ u Vukovaru vodio je borbu protiv centumaša. Kada je 1921. zabranjen rad Partije, Pijade je postao član njenog ilegalnog izvršnog odbora. Zbog štampanja lista *Komunist*, organa CK KPJ, osuđen je 1925. na 20 godina robije, odnosno sa smanjenjem na 12 godina. U kaznenim zatvorima u Sremskoj Mitrovici i u Lepoglavi razvio je značajnu i raznovrsnu aktivnost među političkim osuđenima, doprinevši da se tamnovanje pretvori u školu komunistu. Zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem, na robiji je preveo *Kapital*, *Beđu filozofije*, *Komunistički manifest* i uvod dela *Kritika političke ekonomije*. U Lepoglavi se 1930. upoznao sa Josipom Brozom, s kojim se u zajedničkom tamnovanju i revolucionarnoj borbi kasnije zbližio i povezao neraskidivim vezama drugarstva. U aprilu 1939. izašao je s robije i nastavio da se bavi partijskim radom u Beogradu. U januaru 1940. uhapšen je i upućen u koncentracioni logor u Blićci i tu je ostao tri meseca. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u oktobru 1940. biran je za člana Centralnog komiteta.

Na početku rata u proleće 1941. godine otišao je po zadatku Partije u Crnu Goru da radi na pripremanju i organizovanju oružanog ustanka. Kao član Vrhovnog štaba NOPOJ, u zimu 1942. radio je na izgradnji narodne vlasti i organizaciji pozadine, pišući poznate »Fočanske propise«. Zauzeo se za stvaranje AVNOJ-a, a na njegovom II zasedanju u Jajcu, u novembru 1943. učestvovao u izradi svih osnovnih dokumenata i odluke kojima su udareni temelji posleratnom uređenju Jugoslavije; tada je izabran za potpredsednika AVNOJ-a.

Posle rata je stalno biran za poslanika Savezne skupštine u Beogradu. Takođe je bio i poslanik Skupštine Srbije prvog i drugog saziva, predsednik Ustavotvornog i Zakonodavnog odbora Savezne skupštine, potpredsednik SIV-a od januara 1953. do januara 1954, kada je izabran za predsednika Savezne skupštine. Jedan je od tvoraca prvog Ustava FNRJ i Ustavnog zakona. Zastupao je Jugoslaviju na Mirov-

²⁷ *Jevrejski pregled*, IV, 1957, 2.

noj konferenciji u Parizu. Na V kongresu KPJ bio je referent za program Partije i izabran je u Politbiro CK KPJ. Bio je član Predsedništva SSRNJ, Centralnog odbora SUBNOR-a, redovni član Srpske akademije nauka, član Udruženja novinara i Udruženja likovnih umetnika.

Umetnosti je ostao veran do kraja života. Naslikao je oko 120 slika, skica i crteža, ali je većina radova izgubljena; ostao je prevashodni realista koji je veliki značaj pridavao crtežu i kompoziciji, boji i svetlosti.

„Osvajao je ljude svojom neposrednošću, humanizmom i razumevanjem svega ljudskog.“²⁸ Rano je postao jedan od najbližih Brozovih saradnika i jedna je od najmarkantnijih ličnosti revolucionarnog pokreta naroda Jugoslavije. Odlikovan je ONH, Ordenom junaka socijalističkog rada, ONO, OPZ, Zlatnim vencem i mnogim drugim našim i stranim odlikovanjima. Životni put je završio na dužnosti, vraćajući se u zemlju iz Londona gde je predvodio jugoslovensku parlamentarnu delegaciju. Sahranjen je u Beogradu u Grobnici narodnih heroja na Kalemegdanu, gde mu je podignuto i prigodno spomen-obeležje.

Po njemu se zovu čak tri ulice na širem području Beograda.²⁹ Jedna je na Čukarici, druga u Železniku, a treća je jedna od glavnih ulica u centru grada, koja se pruža od Trga Republike, od kafane »Mornar«, kraj zgrade »Borbe« od trga Nikole Pašića (ranije Marksa i Engelsa). Više od pola veka zvana Dečanska ulica, u posleratnom periodu morala je da ustupi ime zaslužnim ljudima revolucije. Zato se najpre (1953—57) zvala Ulica Edvarda Kardelja, da bi po smrti Moše Pijade 1957. dobila njegovo ime, kako je ostalo do danas. I u svim mestima u unutrašnjosti gde su glavne ulice preimenovane po imenu njegovog najznačajnijeg saborca Tita, obavezno je jedna od najvažnijih ulica nazvana Mošiniim imenom. U Beogradu, pak, postoje i tri spomenička obeležja posvećena njemu. Prvo je pomenuto na Kalemegdanu, drugo kraj zgrade »Borbe« i treće, za nas najzanimljivije, na skveru ispred Radio-Beograda i uredništva *Politike*. Tu pod senkom platana uzdiže se kamena gromada, namerno samo ovlaš oblikovana, sa mnoštvom glava koje simbolišu nepreglednu blago zatalasamu pučinu naroda kojoj se obraća velikan Moša Pijade, čije poprsje kao »najsvetliji deo sveta« nadvisuje bezobličnu masu. Spomenik je rad zagrebačkog vajara Branka Ružića iz 1983. godine.³⁰ Čuvena i muška gimnazija u Ulici cara Dušana, kroz koju je svojevremeno prošao najveći broj jevrejskih dečaka koji su se u njoj osećali uvek jedinstveni sa svojim školskim drugovima Srbima, posle oslobođenja je nazvana po svom bivšem učeniku Moši Pijade.

ISIDOR E. BARUH (1910—1941), Narodni heroj, pripadao je jednoj od najpoznatijih jevrejskih porodica sa Dorčola. Sin je Eljahua (Ilije), krojača sa Zereka, i Buline (rođ. Zimbul), Jevrejke dovedene iz Vidina u dogovoreni brak kada je imala sedamnaest godina. Imao je braću Boru (1911) i Josifa-Jožu (1913) i sestre Ra-

²⁸ *Vojna enciklopedija*, VI, 670—671.

²⁹ *Plan grada Beograda*, Beograd 1983.

³⁰ *Jevrejski pregled*, IV, 1983, 16—17; III, 1982, 1; IV, 1957, 1—5.

šelu-Šelu (1917), Simhu-Sonju (1922) i Bertu-Belu (1924). Za vreme prvog svet-skog rata dok je sa majkom i braćom boravio u Vidinu završio je jevrejsku osnovnu školu — milder. Zatekavši po povratku razrušen Beograd i u njemu ruševine svog doma, porodica se, sada već brojnija, preselila u Požarevac, počinjući da stiže iz početka sa osloncem na novootvorenu očevu krojačku radnju i majčino štedljivo vođenje domaćinstva. Zbog očevog posla u Zavodu za izradu vojne odeće u Nišu, 1925. godine je došlo do nove seobe. Isidor je u Nišu 1929. završio gimnaziju i upisao se na Mašinski fakultet u Beogradu. Kad su iduće godine pristigli na studije i Bora i Joži, cela porodica se vratila u Beograd. Stanovali su u Ulici princa Evgenija, na Dorćolu, koja se danas po njima zove Ulica braće Baruh. Gotovo istovremeno su se sva trojica braće približila radničkom pokretu, poznavajući donekle komunističke ideje još iz gimnazijskih dana. Članice SKOJ-a su ubrzo postale i sve tri sestre. Svoju komunističku delatnost, Isidor je razvijao u baraci »Leblove drvare« na Dorćolu, na mestu gde se danas nalazi osnovna škola »Braća Baruh«; zaposlen formalno kao noćni čuvar držao je predavanja radničkoj omladini koja se tu svake noći okupljala. Diplomirao je 1938. na Tehničkom fakultetu i zaposlio se u fabrici »Jasenica« u Smederevskoj Palanci. Otkriven da je komunist otpušten je s posla po nalogu policije kao nepoželjan. Potom je stupio u »Mikron« u Beogradu, gde se takođe nije dugo zadržao; čak je nakratko bio i uhapšen. Nastavio je da drži predavanja u raznim skloništim, a najviše u kući dra Marka Anafa, u Ulici kraljevića Tomislava br. 73 (danas Internacionalnih brigada). Prevodio je marksistička dela i saradivao u izdavanju političkih brošura. Krajem avgusta 1940. uhapšen je sa većom grupom komunista i zatvoren u Glavnjaču gde je u toku istrage pretrpeo strašna fizička i duševna maltretiranja. Osuđen je po članu 1 tačke 1 Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi na osam meseci zatvora, ali je u njemu ostao do 6. aprila 1941. godine.

Prvih ratnih dana nalazio se u Beogradu u krugu porodice, sa kojom je bio primoran da se kao Jevrejin prijavi u Upravu grada, u zgradi Požarne komande na Tašmajdanu. Međutim, po direktivi i u organizaciji Komunističke partije upućen je u maju sa bratom Jožom u užički kraj, gde je trebalo da radi na pripremanju oružanog ustanka. Po osnivanju prve partizanske Užičke čete »Radoje Marić« zadužen je za vođenje političkog rada u drugom vodu. Poginuo je 29. avgusta 1941. u borbi sa Nemcima, na Drežničkoj Gradini. Sahranjen je 2. oktobra u Užicu, sa još osam palih boraca, uz najviše počasti, kao prvi Narodni heroj Užičke republike. Zvanično je proglašen za Narodnog heroja 6. jula 1953. godine.

Njegov brat BORA (1911—1942) je studirao prava, ali se uz to bavio slikarstvom; uz pomoć Jevrejske opštine, 1933. je otvorio atelje u zgradi jevrejske osnovne škole u Solunskoj ulici na Dorćolu. Iste godine je prvi put izlagao svoje slike na Šestoj jesenjoj izložbi beogradskih slikara i vajara. Držao je privatne časove i prodavao slike preko studentske organizacije, izdržavajući na taj način porodicu u vreme kad je otac izgubio posao, a braća bila uhapšena. Svršeni pravnik postao je 1934. i odmah dobio službu kao advokatski pripravnik. U isto vreme je otvorio novi atelje u zgradi Jevrejskog doma (u tadašnjoj Ulici kralja Petra br. 71). Slikarski poziv je prevagnuo, pa je u proleće 1935. otputovao u Pariz o kojem je

dugo kao umetnik sanjao. Tamo je vredno radio, slikao i posećivao muzeje i izložbe. Pohađao je privatnu slikarsku školu. Da bi se izdržavao radio je kao kelner. Četiri meseca kasnije, već je u Salonu de Tiljeri izložio četiri pejzaža.

Iste godine je postao član KPJ i ušao u jugoslovensko studentsko partijsko rukovodstvo u Parizu. U to vreme je u Francuskoj delovala dobro organizovana jugoslovenska partijska i sindikalna organizacija. Delovao je pod ilegalnim imenom Emil i od proleća 1937. angažovao se na slanju jugoslovenskih dobrovoljaca u Španiju. Tada se oženio Španjolkom Elvirom Žili koju je upoznao 1936. na jednoj komunističkoj manifestaciji; dobili su sina Žan-Kloda. U jesen 1938. godine, posle hapšenja i mučenja u policijskom zatvoru proterani su u Beograd. Česte selidbe i hapšenja nastavila su se i u rodnom gradu. Ipak je odmah po dolasku priredio prvu samostalnu izložbu slika u Inženjerskom domu, a njegovi radovi dobili su najviše ocene kritičara. Tematski su bili podeljeni na slike iz Pariza, predele iz Beograda i vizije »Zbega«. Smatra se vrsnim slikarem predela, mrtve prirode... poput svakog osećajnog koloriste. Najzapaženija mu je slika bila »Predgrađe«. Imao je vlastiti izraz pod uticajem Van Goga i Utrila.

Učestvovao je u sukobu policije i demonstranata 14. decembra 1939. u Beogradu, u blizini Tehničkog fakulteta, pri čemu je poginulo oko 4 demonstranta, a 60 ih je uhapšeno. U januaru 1940. deportovan je u lancima iz Glavnjače u Bilećki logor sa grupom od 28 komunista, među kojima su bili i njegov brat Joži, Moša Pijade, Ivan Milutinović, Ivo-Lola Ribar, Đorđe Andrejević-Kun, Todor Vujanović i drugi. Tu je ostao do 16. maja. U jesen je ponovo uhapšen zbog neodazivanja pozivu na vojnu vežbu u koju su vlasti isključivo pozivale komuniste. Odležao je u zatvoru u Smederevskoj Palanci, odakle se vratio 5. aprila 1941. godine.

Početkom avgusta 1941. po nalogu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju upućen je sa grupom beogradskih komunista na slobodnu teritoriju Kosmaja. Iz Kosmajskog odreda poslan je u Užice, gde je saznao za smrt obojice braće, Ise i Jože. Priključen je Užičkoj kulturno-umetničkoj četi koja je uskoro formirala slikarski atelje u hotelu »Zlatibor«. Tu je radio sa Pivom Karamatijevićem, pa su zajedno napravili poznati plakat »Pazi, petokolonaš vrebalo« i izrađivali lažne legitimacije za slučaj rasformiranja partizanskih odreda, bekstva i sličnog. Bora je držao materijal za petnaest komandi, objave, pečate i ostalo. Saradivao je u listu Partizan. U toku zime 1941/42. godine nalazio se u Štabu Valjevskog odreda i u Okružnom komitetu KP Valjeva, odakle je u februaru prebačen u novoformirani Suvoborski odred. Posle opkoljavanja ove jedinice i njenog razbijanja 18. marta 1942. pod obroncima Majjena, Boru su u pokušaju da sam izađe iz obruča uhvatili četnici i predali ga nemačkim vlastima. Najpre je odveden u Mionicu, a potom u centralni zatvor u Valjevu na isledivanje. Posle jednog saslušanja, izlomljenog, su ga u ćebetu poslali u Beograd gde je zatvoren u podrum Gestapoa, u Ulici kralja Aleksandra br. 5 (na današnjem trgu Nikole Pašića, ranije Marksa i Engelsa); 2. jula prebačen je na Banjicu, a 4. jula je pogubljen u Jajincima. Do poslednjeg dana je davao sebi oduška brzopoteznim crtežima kojima je zaustavljao vreme, likove i detalje sveta koji ga je okruživao.

Treći brat JOSIF-Joži (1913—1941) je po dolasku u Beograd studirao čistu filozofiju. U skojevskoj ćeliji na fakultetu bio je zajedno sa Avdom Humom, Sretenom Živkovićem, Zlatom Šegvić, Jovankom Lilić i drugima. Filozofski fakultet je tad imao najjaču marksističku grupaciju; njeni pripadnici su trpeli od ekonomskih mera koje su imale za cilj da onemoguće studiranje, odnosno njihovo izbacivanje sa fakulteta. Joži je 1934. zajedno sa još 30 drugova (Cvijetin Mijatović, Petar Stambolić, Mirko Tomić. . .) prvi put uhapšen posle upada policije u zgradu fakulteta. Tada je dr Aleksandar Bellić, rektor Univerziteta, dao ostavku na svoj položaj zbog narušavanja autonomije Univerziteta; cela 1934. godina je protekla u borbama beogradskih studenata za vraćanje autonomije Univerzitetu i za poboljšanje socijalnih uslova.

U januaru 1935. godine, Joži je u vreme demonstracija na Pravnom fakultetu (tada na mestu današnjeg Prirodno-matematičkog fakulteta, na Studentskom trgu) uhapšen, okovan u lance i sa grupom studenata oteran u prvi konclogor (za političke krivce) oformljen u Višegradu; pušteni su svi posle tri meseca. Kada se Joži vratilo u Beograd, porodici je našao u novom skromnijem stanu jer za prethodni nisu imali novca da plaćaju. Otac je zbog njegove aktivnosti izgubio službu, nakon čega se Joži odvojio od porodice i otišao u Sarajevo.

U narednih šest godina bio je uhapšen oko dvadeset puta kao učesnik demonstracija. U Glavnjači, u koju je najčešće bio zatvaran, držao je marksistička predavanja.

Pošto je diplomirao 1938. na Filozofskom fakultetu zaposlio se kao profesor filozofije u Petrovcu na Mlavi.

U maju i junu 1941. godine, po zadatku Partije je radio u okolini Kosjerića i Bajine Bašte na pripremi oružanog ustanka. Ilegalno ime bilo mu je Jova. Izabran je za zamenika političkog rukovodioca Crnogorske partizanske čete u užičkom kraju. Predstavljao je vezu između čete i štaba u Užicu. U borbi za oslobođenje Bajine Bašte 11. septembra, teško je ranjen zbog čega mu je amputirana ruka do ramena. Prenet je u užičku bolnicu i smešten u zajedničku sobu sa četnicima. Umro je, od sepse posle duge agonije, 8. oktobra, interesujući se do poslednjeg svesnog trenutka za uspeh partizanske borbe. Odlikovao je Ordenom zasluga za narod ili reda.

Posmrtni ostaci Isidora i Josifa Baruha preneti su posle oslobođenja u Beograd i sahranjeni uz najviše vojne počasti 3. juna 1946. godine na Novom groblju.

Rašela Baruh, udata za inženjera Lazu Simića, nastradala je zajedno sa svojim mužem usled detonacije eksploziva koji su pripremali za diverzantske akcije. Teško povredena, policija ih je uhapsila u njihovom stanu u Hadži-Melentijevoj ulici br. 68, gde se desila eksplozija, i najpre prenela u bolnicu, a potom nedovoljno oporavljene, sprovela u Banjički logor gde su pogubljeni 4. oktobra 1941. godine.

Berta-Bela Baruh, najmlađa sestra braće heroja, nastradala je 1943. u Banjičkom logoru, u koji je dovedena 20. januara, a streljana 13. marta.

Majka Bulina je preživela rat, smeštena sa lažnom legitimacijom na ime Stane Veselinović u kući Kostadina Brklja u selu Drugovcu, kraj Smedereva, gde je živel sa članovima domaćinstva kao baba-Stana, odevena u narodnu nošnju. Nije izlazila iz kuće i niko u selu nije znao ko je ona. Sve vreme rata nije imala nikakvih vesti o svojoj deci. Potom je preživela saznanje da ih je izgubila petoro, tešeći se uz preživelu ćerku Sonju i snahu Elviru, i gajeći unučiče. Umrla je 25. decembra 1959. i sahranjena na Jevrejskom groblju uz dostojne počasti iskazane majci junaka.

Njenoj deci je Beograd nastojao da se oduži trajnim sećanjem, nizom izložaba i predavanjima, te brojnim javnim obeležjima i spomen-pločama. Nekadašnja Ulica princa Evgenija na Dorćolu nazvana je 1946. Ulicom braće Baruh. Srpsko-jevrejsko pevačko društvo, od 1962. takođe nosi naziv hor »Braća Baruh«. U istoimenoj ulici na Dorćolu, na mestu nekadašnje »Leblove drvare« podignuta je 1964. osnovna škola kojoj je unapred određen naziv po braći koja su nekada odatle krenula u čudesan svet svojih ideala, završavajući prerano svoj život u preteškom svetu stvarnosti. Generacije đaka koje izlaze iz nje stvaraju godinama svoje nejasne i mutne dečje vizije o jednom vremenu u kojem su živeli ljudi što nisu žalili da poginu da bi njima obezbedili bezrižno, bogato i verovatno srećno detinjstvo.

Na njih ih podsećaju i tri bronzane biste postavljene u hodniku škole, rad akademskog vajara Gradimira Aleksića. Ostale Beograđane podseća na braću, sestre i majku Baruh još sedam spomeničkih obeležja postavljenih na prigodnim mestima u gradu:

- spomenik braći i sestrama Baruh: Isi, Bori, Joži, Šeli, Beli i Lazi Simiću u Aleji narodnih heroja na Novom groblju, podignut 1951. godine;
- spomen-ploča na zgradi Industrije precizne mehanike u ulici Branka Cvetkovića posvećena Isidoru Baruhu, takođe iz 1951. godine;
- spomen-ploča posvećena Beli Baruh 1952. na fasadi nekadašnje Komore, u Cetinjskoj ulici broj 2;
- spomen-ploča posvećena Bori Baruhu u Umetničkom paviljonu »Cvijeta Zuzorić« na Kalemegdanu;
- spomen-ploča posvećena Šeli Baruh na zgradi bivše fabrike »Elka« u Ulici cara Dušana broj 12;
- spomen-ploča Šeli i Lazaru Simiću na Novom groblju, u parceli streljanih u okupiranom Beogradu;
- spomenk majci Bulini Baruh na Jevrejskom groblju.³¹

³¹ M. Batić-Koročkin i R. Davidović, *Povest o braći Baruh*, Gornji Milanovac 1988, 181—182, 13—179; D. Radojević, *Beograd i njegove ulice*, Beograd, 1966, 187; Isi, *Nazivi beogradskih ulica*, Beograd 1964, 130; *Jevrejski pregled*, I, 1976, 1—6; VI, 1972, 47.

O predratnom beogradskom baletanu LUJU DAVIČU (1910—1942) ne zna se mnogo; upamćen je tek kao umetnik-igrač velikih kvaliteta. Potomak je pominjane jevrejske porodice koja je dala nekoliko nadarenih umetnika. Lujo je svoj umetnički izraz pronašao u govoru tela. Radio je kao nastavnik u Muzičkoj školi »Stanković«, gde je stvorio grupu sa kojom je nastupao u okviru mnogih priredaba i sa raznim koreografijama. Bio je vrlo omiljen među drugovima iz svoje igračke sredine. Na sceni današnjeg »Radničkog univerziteta«, koreografije su mu često bile praćene burnim aplauzima prisutnih radnika i organizovanih boraca za radnička prava. Pred sam rat ušao je kao igrač i u Narodno pozorište, ali događaji koji su dolazili nisu mu dozvolili da se dokraja razvije.

Po izbijanju rata uspeo je da prebегne na italijansku okupacionu zonu u Crnu Goru, gde se posle kratkog vremena u Podgorici približio NOP-u. Jednog sparnog letnjeg dana 1942. u Nikšiću, radeći kao konobar u oficirskoj menzi doneo je na sto ogroman poslužavnik sa špagetima ispod kojih je bila tempirana bomba... U nastaloj eksploziji nastradalo je nekoliko visokih italijanskih oficira. Uхваćen je posle nekoliko dana i streljan.³²

Rešenjem Ministarstva prosvete NR Srbije³³ od 2. oktobra 1947. osnovana je Osnovna baletska škola pri Narodnom pozorištu u Beogradu. Selila se više puta u potrazi za prikladnijim prostorom, koji ni do danas nije našla, iako je jedina baletska škola u gradu. U međuvremenu je prerasla u Srednju baletsku školu,³⁴ kad je rešenjem Narodnog odbora opštine Vračar (gde se tada nalazila) od 31. oktobra 1960. godine³⁵ promenila naziv u Baletska škola »Lujо Davičо«.

u Beogradu
februara 1991. godine

³² J. Romeno, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945, žrtve genocida i učesnici NOB-a*, Beograd 1980, 350; takođe smo o njemu saznali prema podacima kojima raspolaže arhiva Baletske škole »L. Davičо«, a o samom atentatu prema podacima da kojih je došao Aleksandar Demajo, koji se tada sa ocem Moricom našao u Crnoj Gori.

³³ Rešenje je pod brojem 36651; arhiva Baletske škole »L. Davičо«.

³⁴ O tome nema podataka u arhivi.

³⁵ Rešenje pod brojem 30936/1.

S u m m a r y

REVIEW OF THE HISTORY OF THE JEWISH POPULATION OF BELGRADE
UP TO THE ACHIEVMENT OF THE CIVIL EQUALITY

Jewish colonies existed in Belgrade in the 10th century (or earlier), but it was only in the 13th and 14th century when its existence became clearly identified, with an organized religious community and tight connections with Dubrovnik, Venice, Ancona and Hungarian cities. After 1521 a more intensive settling of Sephardis is observed who brought the Spanish language and customs which were then put upon the Jews living here. In the middle of the 17th century, after the plague epidemic, the community moved from the Sava bank to the banks of the Danube, to Jališa, where it remained for further three centuries. As the Jews throughout Europe, because of the constant persecution and bans to own lands, the Belgrade Jewry was predominantly tradesmen, bankers and manufacturers. The economic progress of individuals and of the whole community was often disturbed by great commotion, as the city itself, which changed rulers for many times. Although their equal rights were granted under the Turkish regime, Jewish population had to endure tyranny of local masters, especially when produce delivery and money for war purposes were collected. Under the Austrian occupation from 1717 till 1739 the Jesuits were extremely intolerant, and many Spanish families moved from here, and instead of Ashkenazis came from Central European cities. Since then, almost uninterrupted, there are two Jewish religious communities in Belgrade; the Sephardic and the Ashkenazi.

The community on Jališa was severely threatened by Karadjordje's army in 1806, when Jews were included in the category of non-Christians living in the future capital of Serbia. Till 1813 when the Turks came back to these territories there is little mention of Jews in Serbian cities. During the reign of Prince Miloš Obrenović (1815—1839), the Jewish mahalla in Belgrade again became a lively place as settlers from Sophia, Bitola and Bucarest came here to live, and of course, those who returned from exile. Among them there was a great number of those from Zemun, although in the meantime they had established a new Sephardic community and formed good living conditions. The founder of the new state has a just relation towards the Jews and in civil relations he treated them with equal rights as the Serbs, he provided the conditions for the most literate and cultural layer of Belgrade population to remain a homogenous ethnic and confessional group. However, the social structure of the inhabitants of Jališa was very disparate: from beggars to wealthy tradesmen who have already promoted their businesses to a place near the "center" and economically represented the most influential factor of the state. Since 1837 the Prince's press began to print Jewish books. During the years when Ustavobranitelji (1842—1858) were in power, who offered a national program, the business competition of members of ethnic groups was suppressed, and by a special decree (1846) the Jews were forbidden to live

in the country. It was then when a great number of Jews fled from Serbia. Prince Miloš, after he reinforced his reign in 1859 issued a Decree on equal rights of citizens, but after his death in 1869 the Jews had a long struggle for recognition of their rights.

The first step towards the definite recognition of equal rights was made by the 1869 Constitution according to which (paragraph 35) the Jews were also obliged to serve in the Serbian army. In spring of 1877 they were represented by a deputy in the Parliament which decided about war and peace with Turkey. At the Berlin Congress in 1878 Serbia declared (paragraph XXXV) recognition of independence and full confessional freedom, political and legal equality to members of any religious group. Formally it was already done by the 1888 Constitution, although in the political life of Serbia it was fulfilled since 1878. Educated and skilled Jews took part in the political and economic life of Serbia. They were members of different political parties, deputies, and industrialists who helped the progress of different industrial branches. In the Balkan Wars and also in World War I they were soldiers (Serbs of Moses' faith) who showed great patriotism and heroism on the battlefields from the Drina to Thessaloniki.

The process of recognition of civil rights to Jews in Serbia runs parallelly with the process of obtaining independence of the state and formation of a modern, democratic society. Since then the differences between Jews and Serbs are visibly disappearing on both sides. Jews began to change their family names into adopted Serbian versions of them (which led to a kind of assimilation) and Serbs expressed their gratitude in different ways: some Belgrade streets were named after eminent Jews (it was in 1872 when first Belgrade streets were named), individuals and groups were awarded prizes, decorations etc. King Petar I attended the ceremony of laying the foundation-stone for the new synagogue in 1907 and was present when it was opened, which was remembered as the highest expression of mercy of a European ruler towards his Jewish subjects. During the World War II the Jews of Belgrade found shelter with their friends and neighbours who tried to mitigate the horrors of the Holocaust.

The traditional friendship of the two people has many proofs in the present times as well.